

Kocatepe İslami İlimler Dergisi

Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt/volume: 7 • sayı/issue 2 • (Aralık/December): 486-510

Dinî Tutum ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki: Tasavvufa İntisabı Olan Bireylerle Olmayanların Karşılaştırılmalı Bir Araştırması

The Relationship between Religious Attitude and Death Anxiety: A Comparative Study of Individuals Who Are Initiated into Sufism and Those Who Are Not

Hatice KUZU

Kur'an Kursu Öğreticisi, Diyanet İşleri Başkanlığı
Quran Course Teacher, Presidency of Religious Affairs
Afyonkarahisar/Türkiye

✉ hatice.guzu@gmail.com orcid.org/0000-0003-0445-7211

Mebrure DOĞAN

Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Psikolojisi Ana Bilim Dalı
Assoc. Prof., University of Afyon, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Sciences, Department of Psychology of Religion
Afyonkarahisar/Türkiye

✉ mebruredogan@aku.edu.tr orcid.org/0000-0002-9027-144X

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 31.07.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 25.11.2024

Yayın Tarihi / Published: 15.12.2024

Atıf: Kuzu, Hatice – Doğan, Mebrure. "Dinî Tutum ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki: Tasavvufa İntisabı Olan Bireylerle Olmayanların Karşılaştırılmalı Bir Araştırması". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 7/2 (Aralık 2024), 486-510. <https://doi.org/10.52637/kiid.1525486>

Cite as: Kuzu, Hatice – Doğan, Mebrure. "The Relationship between Religious Attitude and Death Anxiety: A Comparative Study of Individuals Who Are Initiated into Sufism and Those Who Are Not". *Journal of Kocatepe Islamic Sciences* 7/2 (December 2024), 486-510. <https://doi.org/10.52637/kiid.1525486>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayıncı/Publisher: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid> • kiid@aku.edu.tr

© Hatice KUZU – Mebrure DOĞAN | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Dinî Tutum ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki: Tasavvufa İntisabı Olan Bireylerle Olmayanların Karşılaştırılmalı Bir Araştırması*

Öz

Ölüm kaygısı varoluşsal bir kaygı olup başlangıçtan itibaren insanlığın temel problemlerinden biri olmuştur. İnsan, hayatı boyunca mücadele etmek zorunda olduğu bu problemle başa çıkarken çoğunlukla ölümlerle en çok ilişkilendirilen dine müracaat etmiştir. Dinler de bu kaygıyı yatıştırarak öneriler sunmuşlardır. Araştırmaların önemli bir kısmı dinlerin ölüm kaygısı ile başa çıkmada yatıştırıcı bir etkisinin olduğunu ortaya koysa da dindarlığın ölüm kaygısını artıran bir faktör olduğu sonucuna ulaşılan araştırmalar yok değildir. Dinin içselleştirilerek özüne uygun yaşanmasını hedefleyen tasavvufun ölüme, insanın özüne kavuşması, ruhun beden kafesinden kurtulması ve Allah'a kavuşması biçiminde pozitif anlamlar yüklediği bilinmektedir. Bu bağlamda araştırmada öncelikle dinî tutum ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkilerin incelenmesi, ardından tasavvufa intisabı olan bireylerle olmayanların dinî tutum ve ölüm kaygısı düzeylerinin karşılaştırılması amaçlanmıştır. Nicel yöntemle gerçekleştirilen araştırmada betimsel analiz ve ilişkisel tarama yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın evrenini 18 yaş üstü bireyler oluşturmaktadır. Araştırmanın örnekleme seçilirken tasavvufa intisabı olan 214 birey amaçlı örnekleme, tasavvufa intisabı olmayan 214 birey tesadüfi örnekleme yoluyla belirlenmiştir. Verilerin toplanmasında "Kişisel Bilgi Formu"nun yanı sıra "Ok-Dinî Tutum Ölçeği" ve "Thorson-Powell Ölüm Kaygısı Ölçeği" kullanılmıştır. Yapılan analizlerin sonucunda katılımcıların tamamının dinî tutum puanları ile ölüm kaygısı puanları arasında negatif yönlü anlamlı ilişkilerin olduğu tespit edilmiştir. Araştırmada tasavvufa intisabı olan bireylerle olmayanların dinî tutum ve ölüm kaygısı puanları karşılaştırılmıştır. Buna göre tasavvufa intisabı olanların dinî tutum puanları, olmayanlara göre anlamlı derecede daha yüksek iken ölüm kaygısı puanları anlamlı derecede daha düşük bulunmuştur. Buradan dini yaşamak için tasavvuf metodunu benimsemenin dindarlıkta artışı sağlayabileceği; bu yolla dindarlık düzeyinin yükselmesinin de ölüm kaygısını düşüren bir faktör olabileceği sonucuna ulaşılabılır. Diğer taraftan araştırmada tasavvufa intisabı olan bireylerin arasında tarikat ritüeli gereği ölüm rabitası yapanlar ile yapmayanların ölüm kaygısı puanları karşılaştırılmış, ölüm rabitası yapanların ölüm kaygısı düzeylerinin yapmayanlara göre anlamlı derecede daha yüksek olduğu bulgusu elde edilmiştir. Bulgudan hareketle her ne kadar literatürde ölüm üzerinde düşünmenin ölüm olgusunu kabullenmeyi kolaylaştırıcı etki yapabileceği, böylece ölüm kaygısını hafifletebileceği yönünde görüşler olsa da ölümlü düşünme biçiminin burada etkili olabileceği söylenebilir. Kendi ölüm anını hayal etmek suretiyle ölüm anında acı çektiğini, kabirde azapla karşılaştığını hayal etmek gibi korkuyu çağrıştıran uygulamaların ve ölüme negatif anlamlar yüklemenin istenmeyen bazı sonuçları ortaya çıkarabileceğinden söz edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Dinî tutum, Ölüm kaygısı, Tasavvuf, İntisap, Ölüm rabitası.

The Relationship between Religious Attitude and Death Anxiety: A Comparative Study of Individuals Who Are Initiated into Sufism and Those Who Are Not**

Abstract

Death anxiety is an existential anxiety and has been one of the basic problems of humanity since the beginning. While coping with this problem that human beings have to struggle with

* Araştırma için etik kurul onayı alınmıştır. (Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu 25.11.2022 tarih ve 145655 sayılı karar) Bu makale, 15.12.2023 tarihinde tamamlanan "Dindarlık ve Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişkiler: Tasavvufa İntisabı Olanlarla Olmayanların Karşılaştırılmalı Bir Araştırması" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı)

** Ethics committee approval was received for the research. (Afyon Kocatepe University Social and Humanities Research Ethics Committee decision dated 25.11.2022 and numbered 145655) This article was prepared based on the master's thesis titled "Relationships Between Religiosity and Death Anxiety: A Comparative Research of Those Who Are Adhering to Sufism and Those Who Are Not", completed on 15.12.2023. (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe University)

throughout their lives, they have mostly resorted to religion, which is most associated with death. Religions have also offered suggestions to soothe this anxiety. Although a significant part of the researches reveal that religions have a soothing effect on coping with death anxiety, there are studies that conclude that religiosity is a factor that increases death anxiety. It is known that Sufism, which aims to internalize religion and live in accordance with its essence, attributes positive meanings to death in the form of the human being's attainment of his/her essence, the soul's liberation from the body cage and reunion with God. In this context, the aim of the study is to examine the relationship between religious attitude and death anxiety, and then to compare the levels of religious attitude and death anxiety of individuals who were initiated into Sufism and those who were not. In the quantitative research, descriptive analysis and relational screening method were used. The population of the study consists of individuals over the age of 18. While selecting the sample of the study, 214 individuals with Sufi initiation were determined by purposive sampling and 214 individuals without Sufi initiation were determined by random sampling. In addition to the Personal Information Form, the Ok-Religious Attitude Scale and the Thorson-Powell Death Anxiety Scale were used to collect the data. As a result of the analyses, it was determined that there were significant negative relationships between the religious attitude scores and death anxiety scores of all participants. In the study, the religious attitude and death anxiety scores of individuals who were initiated into Sufism and those who were not were compared. Accordingly, while the religious attitude scores of those who were initiated into Sufism were significantly higher than those who were not, their death anxiety scores were found to be significantly lower. From this, it can be concluded that adopting the Sufi method to live religiously can lead to an increase in religiosity, and the increase in the level of religiosity in this way can be a factor that reduces death anxiety. On the other hand, in the study, the death anxiety scores of those who perform rabita of death among the individuals who were initiated into Sufism and those who do not were compared, and it was found that the death anxiety levels of those who perform rabita of death were significantly higher than those who do not. Based on the finding, it can be said that the way of thinking about death can be effective here, although there are opinions in the literature that thinking about death can facilitate the acceptance of the phenomenon of death and thus alleviate death anxiety. It can be mentioned that practices that evoke fear, such as imagining that you suffer at the moment of death, encountering torment in the grave, and attributing negative meanings to death may reveal undesirable results.

Keywords: Psychology of Religion, Religious attitude, Death anxiety, Sufism, Initiation, Rabita of death.

Giriş

Hayat, insan için nasıl tabii bir olgu ise ölüm de tabiidir. Birbirinin zıddı gibi görünen hayat ve ölüm kavramları aslında birbirini tamamlamaktadır. Zira ölüm olmadan hayatın anlamını kavramak mümkün olmadığı gibi ölüme verilen anlam da hayatın bütünü şekillendirme potansiyeline sahiptir.¹ Ölüm insan var oldu olalı, her çağda onun canını sıkın bir olay olarak algılanmıştır. Zamanı ve mekânı belli olmayan, öncesinde tecrübe edilemeyen, insanın kaçıp kurtulamadığı ve insan tabiatında var olan sonsuza kadar yaşama isteğinin zıddı bir olgu olduğu için ölüm, insanda kaygı duygusuna yol açabilir. Bir taraftan hayatın anlam ve amacını, onda yaşanmaya değer olanı anlama fırsatı sunan ölüm olgusu, diğer taraftan dünya hayatının sona ermesi ile birlikte hiçlik duygusu hissedilmesine neden olabilir. Bu durumun temel varoluşsal kaygılardan ölüm kaygısını ortaya çıkardığı bilinmektedir.² Bütün kaygıların temeli olduğu iddia edilen ölüm kaygısının anlık olmayıp hayatın bütünü kuşatan evrensel bir duygu olduğu kabul edilmektedir. Her ne kadar bu duygu insanda tedirginlik yaratan

¹ Hayati Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din* (İstanbul: Değerler Eğitimi ve Merkezi Yayınları, 2017), 23.

² Meral Çileli, "Ölüm", ed. Bekir Onur, *Gelişim Psikolojisi* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000), 382; Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 22.

negatif bir duygu imiş gibi algılansa da ölüm bilinci kazandırma ve hayatla ilgili farkındalığı artırma noktasında pozitif etkilere yol açtığı da tecrübe edilmektedir.

Her insanın ölüm karşısındaki tutumu farklı olabileceği gibi ölüm kaygısıyla başa çıkma yöntemi de farklı olabilir. Tepkileri farklılaştıran şey ise bireylerin hayata ve ölüme bakışını şekillendiren faktörlerin birbirinden farklı olmasıdır. Ölüm kaygısıyla başa çıkmanın ölümü kabullenmekten geçtiğini belirten bazı araştırmacılar, ölümü kabullenmek için ise ölümle yüzleşmek gerektiğini dile getirirler. Örneğin Yalom'a göre "Hayat ve ölüm birbirine ölümle bağlıdır. Ölümün fizikselliği bizi tahrir etse de ölüm fikri bizi korur. Ölümün kabul edilmesi hayata bir keskinlik hissi vermekte, hayat görüşünde kökten değişiklikler yapmaktadır."³ Ölüm kaygısıyla birlikte ölüm üzerinde düşünmenin insanın hayatının değerini anlaması, zamanını iyi değerlendirmesi, önceliklerini değiştirerek önemsiz işler ve düşüncelerle meşgul olmaması, hayatı anlamlı ve otantik yaşaması, şahsiyetini olgunlaştırması, dinî değerlerini yaşantıya dökmesi gibi konularda güçlü bir motivasyon sağladığı söylenebilir. Ölüm eşiği deneyimleri yaşayan bireylerin kendilerini yeniden hayata dönmüş hissetmeleri, bu tecrübenin sonucu olarak hayatın değerini anlamaları, insanlara değer verme ve maneviyatta artış hissetmeleri bu sebeple olsa gerektir.⁴

Dindarlığın ölüm kaygısını yatıştırıcı bir etkiye sahip olduğunu araştırmalar göstermektedir. Bütün ilahi dinlerin temel inanç esaslarından biri olan ölüm sonrası hayat, ölüm karşısında çaresizlik yaşayan bireye sonsuz hayatı haber verdiği için onun kaygılarını yatıştırmaya yardımcı olabilir.⁵ Dinlerin insanın ölümle yüzleşmesine ve ölümü kabullenmesine yardımcı olma potansiyelinin olduğu genellikle kabul edilmektedir. Bu bağlamda ölümden sonra hayatın devam edeceğine inancın bireylerin hayatlarına anlam katmak suretiyle davranışlarına yön verebileceği; ahiret inancı olan bireylerin ise yaşadıklarının anlamsız olmadığını kavrayarak ölüme pozitif anlam yükleyebilecekleri ifade edilebilir. Ancak dinin tek başına ölüm kaygısını dindirmede etkili olacağı söylenemez. Zira burada bireyin din algısı, dindarlık düzeyi ve yönü, dinî içselleştirmesi gibi faktörler de önem taşımaktadır.⁶

Tasavvuf literatürü incelendiğinde dini samimi bir şekilde yaşama gayreti içinde olan sufilerin ölüme daha pozitif anlam verdiklerine ilişkin kanaatler göze çarpar.⁷ Onlara göre ölüm, aşğın maşuğuna kavuşmasında olduğu gibi, kulun Allah'a kavuşması anlamına gelir. Hatta bazı tarikatlarda "kendi ölümünü düşünme, hayalinde canlandırma" biçiminde gerçekleştirilen ölüm rabitası ritüeli, uygulanması istenen tasavvuf pratiklerinden biridir. Böylece müridin ölüm ve ahiret fikrini zihninde canlı tutarak davranışlarını şekillendirebileceği ve zamanını daha verimli değerlendirebileceği varsayılır. Birtakım prensiplere riayet etmek suretiyle bireyin manevi olgunluğa erişmesini ve Allah'a gereği gibi kul olmasını amaç edinen tasavvufi yaklaşımın ve ona uygun dinî yaşantının da ölüm kaygısını yatıştırmaya yardımcı olabileceği söylenebilir.

1. Ölüm Olgusu

Sözlükte "canlılığın sona ermesi, vefat"⁸ anlamına gelen ölüm, hayatın karşıtı kabul edilmektedir. En genel anlamda ölüm, "ruhun bedenden ayrılması suretiyle, maddi hayatın

³ Irvin D. Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, çev. Zeliha Babayiğit (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999), 69.

⁴ Saliha Uysal, *Ölüme Uyanmak-Yaşayanların Dilinden Ölüm Eşiği Deneyimleri* (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2019), 164.

⁵ Hökelekli *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 14.

⁶ Kenan Alparslan, "Ölüm Kaygısı ve Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Değerlendirme", *Dini Araştırmalar* 25/63 (2022), 548.

⁷ İsmail Yakıt, *Batı Düşüncesi ve Mevlânâ* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1993), 100-101; Mehmet Demirci, "Mutasavvıflara Göre Ölüm", *İslami Araştırmalar Dergisi* 3 (1987), 89-103; Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 18; A. Sait Aykut, "Ölüm: Aşk ve İnanç Renginde", *Cogito Dergisi* 40 (2014), 200.

⁸ Ahmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2009), 861.

sona ermesi,⁹ insan bedeninde canlılık özelliği sağlayan hareketlerin yok olması,¹⁰ varoluşun niteliksel ve niceliksel olarak biçim değiştirmesi¹¹ şeklinde tanımlanmaktadır. Ölüm bütün mahlukatın yaşayacağı ortak bir deneyim olsa da insanların ölüm algısı ve ölüme ilişkin düşünceleri farklı kültürlerde, toplumlarda ve disiplinlerde; yaş, din ve zamana bağlı olarak değişebilmekte, ölüme dair yapılan tanımlar da bundan etkilenmektedir.¹² Ölüm algısının çeşitli faktörlerden etkilendiği düşünüldüğünde öznelikten söz edilebilir. Zira kendi ölümünü şeb-i arûs olarak nitelendiren Mevlânâ bir beytinde şöyle demiştir;

“Ölümü, bir Yusuf gören, canını feda eder, kurt olarak görense yolunu saptır!

Oğul, herkesin ölümü, kendi rengindedir. Düşmana düşmandır, dosta dost!”¹³

Bireyin içinde bulunduğu psikolojik durum, kültür, sosyal çevre vs. ölüm algısını şekillendirirken; ölüm algısı da bireyin psikolojik ve sosyal durumunu şekillendirmektedir. Aynı zamanda birey, içinde bulunduğu gelişim dönemine göre de ölüme farklı anlamlar yükleyebilmektedir.¹⁴

Yaşanan zaman insanın ölüm algısına etki eden faktörlerden biridir. Tarihsel süreçte insanların ölüme verdikleri anlamın değişime uğradığı görülmektedir. Önceki yüzyıllarda ölüm, Tanrı'nın istediği zamanda gerçekleşen bir “kader” iken, modern zamanlarda bu algı değişmiştir. Ölüm, artık insanın yaşlandığı fakat sağlıklı olduğu bir süreçte, tıbbi gözetim altında gerçekleşen bir “doğal ölüm” algısına dönüşmüştür. Bu algıya göre, bir hastalığın tedavisi henüz yoksa bu hastalık neticesinde gerçekleşen ölüm, “doğal olmayan ölüm” dür. Ölüm; hastalık, kaza, afet gibi durumlarla özdeşleştirilerek, bir zorunluluktan ziyade tesadüfi bir hadiseye indirgenmiştir. Doğal ölümün herhangi bir nedeni yokken, doğal olmayan ölümün muhakkak bir nedeni vardır. Kısaca ölümün gerçekleşmesi, adeta Tanrı'nın iradesinden alınıp insanın iradesine verilmiş görünmektedir.¹⁵ On dokuzuncu yüzyılda ölümün hastalık, kaza, afet gibi somut olaylarla ilişkilendirilmesi, onun başkalarının yaşantısı olduğu yanlışlığına neden olmuştur.¹⁶ Ölümü başkalarına atfederek kendisine gelmeyeceği fikrine kapılan insan bir yandan onlar ölümlerinde kendisinin yaşıyor olmasından suçluluk duyarken diğer yandan ölenin kendisi olmayıp başkası olmasından ötürü garip bir sevinç duygusu yaşayabilmektedir.¹⁷

Batı'da ölümün tarihi ve sosyolojik yönlerini ele alan bazı araştırmacılar mezarlıklar, defnetme, vasiyet etmenin içerikleri gibi bulgulardan yola çıkarak ölüm algısının Antik Çağ'dan günümüze kadar nasıl bir değişim gösterdiğini gözler önüne sermişlerdir. Onlara göre Orta Çağ'da insanlar ömrün kısa olduğunun farkında idi ve ölüm bilincine sahipti. Ölümü sosyal bir olgu olarak da gören Orta Çağ insanı ölümü kabullenir, ona hazırlanırdı. Bugün ise ölüm gerçeğinden kaçmak, onu unutmak ve yok saymak isteyen insan, bu sıkıcı duruma şahitlik etmemek için onu toplumdan uzaklaştırmış; hastane, bakımevi veya huzurevi gibi kurumlara taşımıştır. Ölümler kurumlarda gerçekleştiğinde artık ölenler yalnız ölmekte, yakınları ölümün ağırlığını hissedememektedir. Sağlık kuruluşlarında, palyatif bakım servislerinde yaşam kalitelerini artırmak, hastalıklarının acılarını dindirmek amacıyla

⁹ Saime Leyla Gürkan, “Ölüm”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2007), 34/32.

¹⁰ Emmanuel Levinas, *Ölüm ve Zaman*, çev. Nami Başer (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 12.

¹¹ Fuat Tanhan - Figen Arı, *Ölüm Eğitimi* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2009), 2.

¹² Gürkan, “Ölüm”, 32; Cem Zafer, “Ölüm Olgusu ve Ölümün Sosyolojik Etkileri”, *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/15 (2019), 66; Levinas, *Ölüm ve Zaman*, 12; Tanhan- Arı, *Ölüm Eğitimi*, 1.

¹³ Semazen.net, “Mesnevi-i Şerif Tercümesi – 3 (2801 – 3500 Beyitler)”, Erişim 24 Temmuz 2024.

¹⁴ Mustafa Koç, “Ölüm Psikolojisi I”, *Tasavvuf Dergisi* 1/8 (2002), 119; Tanhan- Arı, *Ölüm Eğitimi*, 3; Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 22.

¹⁵ Ivan Illich, “Ölüme Karşı Ölüm”, *Cogito Dergisi* 40 (2014), 107, 115-120; Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 10; Zafer, “Ölüm Olgusu ve Ölümün Sosyolojik Etkileri”, 72-73.

¹⁶ Murat Yıldız, “Savaş Tecrübesi Yaşayan Boşnaklar Arasında Ölüm Kaygısı: Türk Örnekleme Karşılaştırmalı Bir Araştırma”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/12 (1999), 148.

¹⁷ Erol Göka, *Hosça kal* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2020), 23.

uyutulan bireyler de kendilerine yaklaşan ölümü bilinçli bir şekilde tecrübe edememektedir. Hatta bu tür hastalarla ilgilenen sağlık personellerinin yaklaşan ölümü hastaya hissettirmemek için çaba sarf ettikleri, ölüm olgusunu asla zikredilmemesi gereken tabu olarak algıladıkları belirtilmektedir.¹⁸

Ölümün geçmişe nazaran hem bireysel hem de sosyal hayattan dışlanmasının, görmezden gelinmesinin birçok nedeni olduğu söylenebilir. Bu nedenlerden bir tanesi ölümün medyada, sosyal medyada, haberlerde vs. sıkça görülmesidir. Bu durum, insanda ölüm bilincini geliştirmediği gibi aksine ölümün gerçekliğine gölge düşürmekte, ölüm karşısında duyarsızlaşmaya yol açmaktadır.¹⁹ Çağdaş insan, ölümü ya sıradanlaştırarak gündelik hayatın bir rutini olarak görmekte ya da insanın dehşete kapılmasına neden olan ve kaygılandırıcı olumsuz bir durum olarak nitelendirilerek hayatın dışına itmektedir. Diğer taraftan modernitenin insanın ölüm karşısında duyarsızlaşmasının sorumlularından biri olduğu ileri sürülmektedir.²⁰ Çağdaş insanın haz merkezli yaşantısı, bu değişimin nedenleri arasında sayılmaktadır.²¹ Ölümün, lezzetleri yok edici olduğu dinî kaynaklarda da belirtilen hususlardandır.²² Tıbbın bugünkü kadar gelişmediği dönemlerde çocuk ölümlerinin yaşandığı, çocukların ölümlerine erken yaşlarda tanıştığı düşünülürse çağın insanın ölüm karşındaki tutumları daha iyi anlaşılabilir.²³ Her ne kadar çağın insanı ölümü inkar tutumunu içerisinde olsa da son zamanlarda ölüm hakkında yapılan bilimsel çalışmalarda artış, ölüm olgusuna ilginin yeniden canlandığını göstermektedir. Ölümü konu alan "Tanatoloji" biliminin ortaya çıkışı da bunun göstergelerinden biridir.²⁴

1.1. Tasavvufta Ölüm

İslam düşünce tarihine bakıldığında mutasavvıfların çoğunlukla ölüme ilişkin olumlu bir bakış açısı geliştirdikleri görülmektedir. Tasavvuf ehli ölümü, "Allah'tan geldik ve Allah'a döneceğiz."²⁵ ayetinin tecellisi kabul etmektedir. Ölüm, ölümsüzlük evresine geçmek demektir. Ölüm aslında insanın özüne kavuşmasını, ruhun beden kafesinden kurtulmasını ve aslına geri dönmesini, Allah'a kavuşmasını ifade etmektedir.²⁶ Mutasavvıflara göre ölüm, ruhun aslına dönmesi ve aşığın maşukuna kavuşması gibi anlamlara gelmektedir. Mutasavvıf Allah'a kavuşmayı büyük bir özlemlerle beklemektedir. Bu kavuşmayı gerçekleştirebilmenin yegâne yolu ise ölümdür.²⁷ Onlar için ölüm arzulanı kavuşma vaktidir.²⁸ Beden hapisanesinden ölüm sayesinde kurtulan insan, üzülme yerine sevinmelidir.²⁹ Bu düşünceye sahip bireylerin ölüme olumlu bir anlam yüklemek suretiyle ölüm bilinci kazandıkları düşünülürse ölüm kaygısını daha az hissedeceklerinden söz edilebilir. Zira bazı psikiyatristler ölüm kaygısı tedavi edilmesi gereken noktaya geldiğinde bireylerin öncelikle ölümü kabullenmelerine yardımcı olmak suretiyle ölüm bilinci kazandırmayı bir psikoterapi metodu olarak kullanmaktadırlar.³⁰

¹⁸ John Hick, "Değişen Ölüm Sosyolojisi", çev. Turan Koç, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/7 (1990), 237-240; Philippe Aries, *Batı'da Ölümün Tarihi*, çev. Işın Gürbüz (İstanbul: Everest Yayınları, 2020), 34-37, 80-86.

¹⁹ John Hick, "Değişen Ölüm Sosyolojisi", 240; Göka, *Hoşçakal*, 50.

²⁰ Hüseyin Aydoğdu, "Kierkegaard ve Heidegger'de Ölümün Eksistensiyal-Ontolojik Çözümlemesi", *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 27/27 (2016), 130.

²¹ Aries, *Batı'da Ölümün Tarihi*, 80-86; John Hick, "Değişen Ölüm Sosyolojisi", 235-236.

²² Tirmizili Ebu İsa Muhammed, *Sünen-i Tirmizi Tercümesi*, nşr. Osman Zeki Mollaahmetoğlu, (İstanbul: Yunus Emre Yayınları, t.y.), 4/154-155.

²³ Aries, *Batı'da Ölümün Tarihi*, 80-86; John Hick, "Değişen Ölüm Sosyolojisi", 235-236.

²⁴ Hökeleki, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 9-10; Hick, "Değişen Ölüm Sosyolojisi", 244; Çileli, "Ölüm", 377.

²⁵ el-Bakara 2/156.

²⁶ Yakıt, *Batı Düşüncesi ve Mevlânâ*, 100-101; Demirci, "Mutasavvıflara Göre Ölüm", 89-103; Hökeleki, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 18; Aykut, "Ölüm: Aşk ve İnanç Renginde", 200.

²⁷ Koç, "Ölüm Psikolojisi I", 140.

²⁸ Yakıt, *Batı Düşüncesi ve Mevlânâ*, 101-106; F. Asiye Şenat Kazancı, "Mevlânâ'nın Ölüm Algısının Kur'anî Arka Planı", *Şarkiyat* 2 (2009), 67-79.

²⁹ Göka, *Hoşçakal*, 74.

³⁰ Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, 260-261.

2. Ölümü Düşünmek

İnsanoğlu her ne kadar ölüm fikrini zihninden uzaklaştırmaya çalışsa da çeşitli hatırlatıcılar ölümü unutmamasına fırsat vermemektedir. Çeşitli vesilelerle istem dışı da olsa ölümü hatırlayan bireylerin dışında bazı bireyler ölümle uzlaşmak ve ölümü içsel dünyasında kabullenebilmek için bilinçli ve iradeli bir şekilde ölümü düşünebilmektedir. Bu bağlamda İslam'ın ölümü unutmamayı, hatırlamayı hatta ölümü tefekkür etmeyi teşvik ettiği bilinmektedir. Bununla birlikte İslam'da ölümü hatırlamak ve üzerinde düşünmek dînî bir vecibe olmasa da dînî motivasyonu artıran, dînî kurallara uymayı kolaylaştırıcı bir faktör olarak görülmektedir.³¹ Kabir ziyaretlerinin teşvik edilmesinin asıl amacı, insanların kendi hayatları ve ölümleri üzerinde düşünmelerini sağlamaktır.³² Kabirlerin yol kenarlarına, şehir merkezlerine yapılmasının nedenlerinden biri de ölümden ibret alınmasını sağlamaktır. Aslında her kültürün sağlıklı ölüm bilincinin gelişmesine yardımcı olabilecek "hasta ziyareti, cenaze ritüelleri, cenaze törenlerine katılım" gibi bazı gelenekleri vardır.³³

Ölüm üzerine düşünmek sadece dinlerde ve kültürlerde yer alan bir ritüel olmakla kalmamış, son zamanlarda farklı alanlardan bilim insanlarının ilgi odağı haline gelmiştir. Çünkü ölüm insanın bedenini yok ederken ölüm düşüncesi onu kurtuluşa götüren, insanın yaşadıklarını daha iyi değerlendirebilmesine yardımcı olan, hayatı daha dayanılır hale getiren bir olgu olarak görülmüştür. Konuyla ilgili olarak birçok Batılı düşünür, psikolog ve psikoterapistin ölümü düşünmenin insanı bilgeleştirdiğini ifade ettikleri bilinmektedir. Onlara göre hayatın gerçeği olan ölümden kaçınmak yerine onu düşünmek, hayatı zenginleştirebilmektedir.³⁴ Bazı terapistler psikoterapilerinde danışanlarının "Ölüm nerede ve ne zaman sizi bulacak? Nasıl bir ölüm olacak? Cenaze töreninde neler yaşanacak?" gibi soruların cevaplarını düşünmeleri ve ardından kendilerinin ölümünü hayal etmelerini istemektedir. Örneğin Yalom Whelan'ın ölüm farkındalığını artırmak için sekiz kişilik gruplar oluşturduğunu, bu grupla sekiz saat süren bir çalışma yaptığını ve katılımcılardan kendi ölümlerini ve cenaze törenlerini hayal etmelerini istediğini bildirmiştir.³⁵ Bu çalışmaların yapıldığı grup terapilerinde katılımcıların ölüm kaygısı puanlarında düşüş gözlemlenmiştir. Bazı katılımcılar bu seanslardan sonra hayatlarında önemli değişiklikler yaşadıklarını haber vermişlerdir.³⁶

2.1. Tasavvufta Ölümü Düşünme Ritüeli

Bir rabita çeşidi kabul edilen "Ölüm Rabitası" uygulamasına bazı tarikatlarda, "tefekkür-i mevt" yani "ölümü düşünmek" adı verilmiştir. Tasavvuf ehli bazı bireyler ölümü düşünmeyi rutin olarak iki şekilde gerçekleştirmektedir. Bunların ilki onları mahşer sınavına hazırlamak amacıyla gerçekleştirilen rutindir. Diğeri ise tasavvufi ritüel olarak bireyin kendi ölümünü fizikî ve psikolojik açıdan zihninde canlandırmasına dayalı manevî pratik olan rutindir. Sonuçta her ikisinin de amacı aynıdır ancak ikincisi bizzat tasavvuf ehlini dünyanın boş işlerinden vazgeçirmeyi, manevî yönden hayatlarını zenginleştirmeyi hedeflemektedir. Aralarındaki fark ise ölüm anını hayal etmeyi içeren "ölüm rabitası"nın anlık bir düşünmeden ziyade belli aralıklarla gerçekleştirilen bir tasavvuf pratiği olmasıdır.³⁷ Bazı araştırmacılar Hz. Muhammed'in ölüm rabitası uygulamasını ümmetine sünnet olarak belirlediğini iddia

³¹ Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), 193, 243; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvî'nî İbn-i Mace, *Sünen-i İbni Mace Tercemesi ve Şerhi*, nşr. Haydar Hatipoğlu, (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1983), 10/540; bk. "Müminlerin en akıllısı, ölümü çok anan ve ölümden sonrası için hazırlık yapanlardır." Tirmizili Ebu İsa Muhammed, *Sünen-i Tirmizi Tercümesi*, nşr. Osman Zeki Mollaahmetoğlu, (İstanbul: Yunus Emre Yayınları, y.y.), 10/261.

³² Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 101.

³³ Göka, *Hoşçakal*, 50.

³⁴ Göka, *Hoşçakal*, 39-41.

³⁵ Irvin D. Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, çev. Zeliha Babayiğit (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2018), 240-241.

³⁶ Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, 285-288.

³⁷ Thierry Zarcone, "Tasavvufta Ölüm Deneyimi ve Ölümüne Hazırlanma", çev. Ela Gültekin, ed. Gilles Veinstein, *Osmanlılar ve Ölüm* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 166.

etmiştir.³⁸ Ancak sahih hadis kaynaklarında böyle bir pratiğe rastlanmamaktadır. Ölümü düşünmek, ilk mutasavvıflarda genellikle ahlaki gelişimi başlatıcı bir hazırlık olarak kabul edilmiştir. Daha sonraki dönemlerdeki mutasavvıflarda ise ölüm rabıtasının zühd halini yaşamayı kolaylaştırıcı bir ritüele dönüştüğü belirtilir.³⁹ Öyle ki bu ritüel aynı zamanda bazı tarikatların intisap törenlerinde gerçekleştirilen evrelerden biridir.⁴⁰ Bazı mutasavvıflar bu ritüelin nasıl yapılacağını detaylı bir şekilde açıklamışlardır. Örneğin Hâlidîyye tarikatının klasik şemalarını takip eden Kotku, ölümün nasıl ve ne şekilde düşünüleceğini şöyle tarif etmektedir:

“İlk önce müridin abdest alıp, kıbleye karşı oturması gerekir. Ardından istiğfar ederek, gözleri kapalı bir halde, kendini yatıp uzanmış ve bu yatışının da son yatışı olduğunu düşünerek hayalinde canlandırmalıdır. Bu halde yatıyor olduğunu tasavvur eden mürit, Azrail’in canını almak için yanına geldiğini ve kendisinin de korku içerisinde bulunduğunu, Allah’ın yardımıyla kelime-i şehadet getirdiğini hayal etmelidir. Öldükten sonra, müridin yakınları tarafından cesedinin yıkıldığını, kefeni sarıldığını, tabuta konduğunu, namazının kılındığını ve kabre girdiğini tasavvur etmesi gerekir. Yakın çevresi kabrin etrafından dağılıp, yalnız kaldığında mürit sorgu melekleriyle yüzleşecek, ahiretteki halinin ne olacağını görecektir. Mürit bu hallerini dünyada yaşarken düşünmezse, ahiretteki yeri cehennem; düşünüp de bu dünyada gereğini yaparsa cennet olacaktır.”⁴¹

3. Ölüm Kaygısı

Ölüm kaygısı, anlık veya durumsal kaygıdan daha çok hayatın tamamına yayılabilen bir duygudur. Normal şartlarda birey bu kaygıyı bilincinden uzaklaştırmaya çalıştığı için etkisini yoğun bir biçimde hissetmese de ölümü hatırlatıcı bazı zaman ve durumlarda aktifleşebilir. Bu kaygı türü, varoluşsal bir kaygı olup evrensel bir nitelik taşımaktadır.⁴² Çünkü canlılar içerisinde ölümlülüğün bilincinde olan yegâne varlık insandır. Bu farkındalık bir taraftan insanda fitraten var olan sonsuza kadar hayatta kalma arzusuna ket vururken diğer taraftan var olmama, hiçliğe dönüşme, yok olma gibi tehditleri içerdiğinden kaygıya sebep olabilmektedir.⁴³

Psikolojide ölüm kaygısına çalışmalarında yer veren ilk teorisyenlerden biri olan Freud, insanın bilinç dışında kendi ölümünü kabullenemediğini, ölümsüz olduğuna yönelik bir inanç beslediğini ve ölüm kaygısının ölümün kendisinden kaynaklanmadığını; çocukluk dönemindeki yaşantıların ve çözümlenmemiş çatışmalarının bir yansıması olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁴ Ona göre ölüm içgüdüleri doğanın tehditleri ve tehlikeleri karşısında bireyin kendisini korumasını sağlar. Ölüm içgüdüleri nedeniyle insan tehlikelerden korunmak için aşkın bir varlık icat eder. Freud dinlerin ortaya çıkmasını da bu içgüdüye bağlar ve insanın yoksunluklarını telafi etmek için dine ihtiyaç duyduğunu belirtir. Ona göre böylece insan dinî inancı sayesinde ölüm kaygısını bastırabilmektedir.⁴⁵ Hastalarını tedavi ederken onların varoluşsal kaygılarını gidermeye yönelik terapiler gerçekleştiren Yalom, her insanın ölüm kaygısını kendine özgü bir şekilde yaşadığını belirtir. Ona göre ölüm kaygısı insanların bazısında net ve bilinçli olarak yaşanırken bazı insanlarda hissedilen genel bir huzursuzluk hali veya ölüm kaygısı ile ilişkili görünmeyen psikolojik bir rahatsızlık şeklinde kendini gösterebilmektedir. Bu şekilde dolaylı olarak yaşanan ölüm kaygısı uzun bir keşifle birlikte

³⁸ Orhan Ertürkmen, “Abdürrahim Karakoç Şiirlerinde Tefekkür-i Mevt”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2/10 (2018), 31.

³⁹ Zarccone, “Tasavvufta Ölüm Deneyimi ve Ölümüne Hazırlanma”, 167.

⁴⁰ Zarccone, “Tasavvufta Ölüm Deneyimi ve Ölümüne Hazırlanma”, 176.

⁴¹ Mehmed Zahid Kotku, *Tasavvufi Ahlak* (Ankara: Seha Neşriyat Yayınları, 1982), 4/230-231; Zarccone, “Tasavvufta Ölüm Deneyimi ve Ölümüne Hazırlanma”, 183.

⁴² Ali Ayten, “Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı: Türk ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/1 (2009), 88, 94.

⁴³ Çileli, “Ölüm”, 382; Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 22.

⁴⁴ Sigmund Freud, *Uygurluk, Din ve Toplum*, çev. Aycan Özüpek (Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2020), 55; Tanhan ve Arı, *Ölüm Eğitimi*, 40.

⁴⁵ Freud, *Uygurluk, Din ve Toplum*, 259-263; Koç, “Ölüm Psikolojisi I”, 123-124.

ortaya çıkabilmektedir.⁴⁶ Geçtan, kaygı duygusunun insanı hayattaki tehlikelere ve uyarıcılara karşı tedbirli, ihtiyatlı davranmaya yönlendireceğini, insanı bir şeyler yapmaya güdüleyeceğini belirtir.⁴⁷ Bu anlamda ölüm kaygısı, maddi ve manevi hayatı tehdit eden durumlar karşısında bireyi tedbirli ve dikkatli olmaya teşvik etmek suretiyle onun sağlıklı ve otantik bir hayat yaşamasını sağlayabilir.⁴⁸

Ölüm kaygısı her ne kadar olumsuz bir durumu çağırırsa da hayatı anlamlı yaşama noktasında bireyi teşvik eden bir uyarıcı olduğunu araştırmalar ortaya koymaktadır.⁴⁹ Ölüm kaygısının insanın karakterini, şahsiyetini ve kişiliğini şekillendiren unsurlardan biri olduğu da araştırmalarda belirtilen hususlardandır. Ölmek üzere olan hastalarla yapılan araştırmalar bu düşüncüyü desteklemektedir.⁵⁰ Ölüm kaygısı ölüm sonrası hayatın varlığına inanan dindar bireylere ahireti hatırlatabileceği gibi bu hatırlayış ile onlar dîni hayatı yaşama noktasında motivasyon kazanabilirler.⁵¹

4. Ölüm Kaygısı ve Dindarlık

İnsan varoluşsal kaygının temel alanlarından biri olan ölüm karşısında hissetmiş olduğu kaygıyı dengeli bir şekilde düzenlemeye çalışır. Her ne kadar ölüm insan aklının sınırlarını aşan bir olgu olsa da ölüm hakkında gerçeğe yakın bir bilişsel yapılandırma dîni inançlarla mümkün olabilir. Ölüm kaygısı ve ölümsüzlük arzusu dindarlığın motivasyon kaynaklarından biridir.⁵² Ahirete inanan insanın zerre miktar bile olsa yaptıklarının karşılığını göreceğine olan inancı, davranışları üzerinde öz denetim sağlamasına yardımcı olabileceği gibi dîni görevleri yerine getirme, dîni kurallara uyma konusunda onu motive edebilir.⁵³ Dindarlık düzeyi yüksek olan bireyler, hayat ile ölüm arasındaki ilişkiyi anlamlandırmaya çalışabilirler ve ölümü sağlıklı bir şekilde kabullendiklerinde ölüm kaygısı ve korkusuyla başa çıkabilirler.⁵⁴ Dindar birey için Yüce/aşkın bir varlığa olan inanç ve bu varlığın ölüm ile ilgili açıklamaları, onun ölüm olgusunu daha tatminkâr bir biçimde değerlendirmesine yardımcı olabilir. Bu sebeple dîni inancı olmayanlar ve dindarlık düzeyi düşük olan bireylerin bazısının ölüm kaygısını daha yoğun hissedebilecekleri, ölümlle uzlaşmaya çalışsalar da dinden destek almadıkları takdirde seküler yaşamın içerisinde ürettikleri çözümlerin onları daha az tatmin edeceği, ölümün gerçekliği karşısında stres ve kaygı düzeylerinin yükselebileceği ileri sürülmektedir.⁵⁵ Oysa dîni inancın sağladığı güven duygusu ve ölüm sonrası hayat inancının da etkisiyle dindar bireyin ölüm kaygısının azalacağından söz edilebilir.⁵⁶ Nitekim ahiret inancı olan dinler, ölümün neden olduğu kaygıyı hafifletmek için ölüm sonrasında ölümsüzlüğün varlığına inancı insanlara sunmaktadır.⁵⁷ Aynı zamanda bu dinlerin ölümü

⁴⁶ Irvin D. Yalom, *Güneşe Bakmak Ölümle Yüzleşmek*, çev. Zeliha Babayiğit (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2021), 11, 16, 19, 20.

⁴⁷ Engin Geçtan, *Çağdaş İnsanda Normaldışı Davranışlar* (Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1974), 64.

⁴⁸ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 192.

⁴⁹ Sena Tekçe, *The Role of Meaning In Life On The Relationship Between Death Anxiety and Well-Being In An Existential Context* (Ankara: Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 38.

⁵⁰ Elisabeth Kübler-Ross, *Ölüm ve Ölmek Üzerine*, çev. Ekin Uşşaklı (Ankara: April Yayınları, 2010), 204; Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, 256; Özcan Köknel, *Korkular Takıntılar Saplantılar* (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1998), 125.

⁵¹ Internet Archive, "Khawaja Muhammed İslam, *The Spectacle of Death*" (Erişim 14 Ağustos 2024).

⁵² Faruk Karaca, *Din Psikolojisi* (Trabzon: Eser Ofset Yayınları, 2017), 84; Jonathan Jong, "Death Anxiety And Religion", *Current Opinion in Psychology* 40 (2021), 40.

⁵³ el-Zilzal 99/7-8; Zafer, "Ölüm Olgusu ve Ölümün Sosyolojik Etkileri", 80.

⁵⁴ Koç, "Ölüm Psikolojisi I", 144; Nurten Gökalp (ed.) *Ölüm Üzerine* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2020).

⁵⁵ Necati Öner, *Stres ve Dini İnanç* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1984), 16; Koç, "Ölüm Psikolojisi I", 144-145.

⁵⁶ Süleyman Hayri Bolay, "Felsefenin Ölümüne Bakışı Yâhut Ölüm Problemi", *Ölüm Üzerine*, ed. Nurten Gökalp (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2020), 27.

⁵⁷ Edgar Morin, *L'Homme et la Mort* (Paris: Edç Seuil, 1970), 92-93 akt. Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 61.

hayatın bir parçası ve tamamlayıcısı olarak tanımlaması, ölümü kabullenmeyi kolaylaştıran ve ölüm kaygısının azalmasına yardımcı olan başka bir faktör olabilir.⁵⁸

Dindarlık bazen hesap verme, cennet-cehennem gibi ahirete ilişkin inançların insanda oluşturabileceği suçluluk ve günahkarlık duygularının etkisiyle ölüm kaygısını artıran bir faktöre de dönüşebilir. Dolayısıyla dinin ölüm kaygısını azaltabileceği gibi artırabileceğinden, etkinin çift kutuplu olabileceğinden söz edilebilir.⁵⁹ Yapılan araştırmalar, bireyin cennete gireceğine dair güçlü bir ümidi olsa da ölüm kaygısından bütünüyle kurtulamadığını göstermektedir.⁶⁰ Şu var ki din tek başına insanın ölüm kaygısı üzerinde etkili olamayabilir. Bireyin dindarlık düzeyi, dindarlığının yönü, dini içselleştirip içselleştirmediği, dini algılama biçimi, ölüm sonrasına dair inancı benimseme derecesi ve dindarlık tipi, ölüm kaygısı üzerinde etkili olan dinle ilişkili faktörler arasında sayılmaktadır. Örneğin iç güdümlü dindarlığa sahip bir birey ölümü daha doğal bir olgu olarak kabul ederken; dine menfaat gereği bağlanan ve pragmatik bir anlayışla dine yaklaşan dış güdümlü dindar, ölümü doğal karşılayamayarak ölüm kaygısı yaşayabilir.⁶¹ Bu durumun sebebi, iç güdümlü dindarların aşkın varlıkla kurduğu güçlü bağ neticesinde, ölümü O'nun takdiri olarak kabul edip, rıza gösterebilmesi olabilir. Bu bireyler dünyaya neden geldiklerini, ölüm ve ölüm sonrası yaşamın ne olduğunu bilerek hayatlarını sürdürdükleri için ölüm fikri karşısında çaresizlik hissetmeyebilirler ve depresyon gibi psikolojik rahatsızlıklara karşı dirençli olabilirler.⁶²

Dindarlığın ölüm kaygısı üzerindeki etkisinde dinin ölüm hakkındaki açıklamaları da etkilidir. Hatta mezheplerin ölüm hakkındaki inançlarla ilgili görüş farklılıkları dahi bireylerin ölüm karşısındaki tutumlarını farklılaştırabilmektedir. Örneğin tasavvufi yaklaşımın ölüme ilişkin pozitif değerlendirmeleri, sufilerin ölümü “şeb-i arûs” yani “dügün gecesi” olarak nitelendirmesinde etkili olmuş olabilir. Dolayısıyla tasavvuf ehlinin ölüm karşısında hissetmiş olduğu kaygının diğer mezhep ve dinî görüşlerle karşılaştırıldığında olumlu yönde farklılaşması beklenebilir.⁶³ Bununla birlikte ölümü arzulamaya kadar varan pozitif bakışı içeren tasavvufi bakışı benimseyen bireylerin bile belli bir kaygı hissetmeleri doğal kabul edilmektedir. Zira ölüm kaygısı hayatın sürekliliğini tehdit eden diğer korkularla kıyaslanamayacak büyüklükte bir duygudur.⁶⁴

Araştırmada dinî tutum ve ölüm kaygısı arasındaki ilişkinin incelenmesinin yanı sıra tasavvufa intisabı olanlarla olmayanların dinî tutum ve ölüm kaygısı düzeylerinin karşılaştırılması amaçlanmaktadır. Diğer yandan tasavvufa intisabı olan bireylerin içinden ölüm rabitası ritüelini uygulayanlar ile uygulamayanların ölüm kaygısı düzeylerinde farklılaşma olup olmadığının incelenmesi, araştırmanın amaçlarındandır. Literatürde dindarlık ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkileri araştıran, çeşitli bağımsız değişkenlere göre farklılaşmanın olup olmadığını araştıran çalışmalar mevcuttur.⁶⁵ Tasavvufa intisabı olan bireylerle olmayanların dindarlık düzeylerinin karşılaştırıldığı çalışmalar da mevcuttur.⁶⁶

⁵⁸ Jessie Dezutter vd., “The Role of Religion in Death Attitudes: Distinguishing between Religious Belief and Style of Processing Religious Contents”, *Death Studies* 34/1 (2009), 80.

⁵⁹ Ayten, “Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı”, 101; Andre Godin, *Mort et Presence* (Bruxelles: Etudes de Psychologie, Lumen Vitae, 1971), 240-251 akt. Hökeleki, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 68.

⁶⁰ Herman Feifel, “Anitudes Toward Death in Some Normal and Mentally Ill Populations”, *The Meaning of Death*, ed. Herman Feifel (New York: Mc. Graw-Hill, 1959), 21-122.

⁶¹ Kenan Alparslan, “Ölüm Kaygısı ve Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Değerlendirme”, 548.

⁶² Klas G. Magni, *La Peur De La Mort* (Bruxelles: Mort Et Presence, 1971), 140 akt. Hökeleki, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 68.

⁶³ Hökeleki, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 40.

⁶⁴ Demirci, “Mutasavvıflara Göre Ölüm”, 100-101.

⁶⁵ Mehmet Çınar, “Tanrı'ya Bağlanma Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 45 (Haziran 2016), 313-338; Aişe Hümeýra Çakmak, *Yetişkinlerdeki Dindarlık, Ahlaki Olgunluk ve Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* (İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Merve Halıcı Kurtulan ve Özlem Kararır, “Ölüm Kaygısı, Tinsellik, Dindarlık Eğilimi ve Varoluş Kaygısı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi”, *Spiritual Psychology and Counseling* 1/2 (2016).

⁶⁶ İbrahim Yüksel, *Sufilerde Hayatın Anlamı: Sufi Olmayanlarla Karşılaştırmalı Bir Araştırma* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Faheem Uddin- Erum Irshad, “Sufism,

Ancak sadece dinî tutum ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi ele almayı tasavvufa intisabı olanlarla olmayanların hem dinî tutumları hem de ölüm kaygısı düzeyleri arasındaki farklılaşmanın araştırıldığı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla çalışma özgün değer taşımakta olup literatürde konu ile ilgili boşluğu dolduracağı umulmaktadır. Bu bağlamda araştırmanın hipotezleri şu şekildedir:

1. Katılımcıların dinî tutum ve ölüm kaygısı düzeyleri demografik değişkenlere göre anlamlı derecede farklılaşmaktadır. Cinsiyet değişkenine göre kadınların dini tutum ve ölüm kaygısı puanları erkeklerin puanlarından anlamlı derecede yüksektir. Yaş değişkenine göre yaş yükseldikçe dini tutum puanları anlamlı derecede yükselirken ölüm kaygısı puanları düşmektedir. Katılımcıların sosyoekonomik düzeylerine göre dinî tutum ve ölüm kaygısı puanlarında anlamlı derecede farklılaşma bulunmamaktadır. Eğitim düzeyi arttıkça katılımcıların dini tutum puanları anlamlı derecede düşerken ölüm kaygısı puanları farklılaşmamaktadır. Medeni duruma göre evlilerin dini tutum puanları bekarlardan anlamlı derecede yüksekken ölüm kaygısı puanları anlamlı derecede düşüktür.
2. Katılımcıların dinî tutum ve ölüm kaygısı puanları arasında negatif yönlü anlamlı ilişki vardır.
3. Tasavvufa intisabı olan bireylerin dinî tutum düzeyleri intisabı olmayanlardan anlamlı derecede daha yüksek; ölüm kaygısı düzeyleri anlamlı derecede daha düşüktür.
4. Tasavvufa intisabı olan bireylerden ölüm rabıtası ritüelini uygulayan katılımcıların ölüm kaygısı düzeyleri, uygulamayanlara göre anlamlı derecede daha düşüktür.

5. Yöntem

Araştırmada dinî tutum ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi belirlemek için nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel araştırma yöntemi kullanılmıştır. İlişkisel tarama, iki veya daha fazla değişken arasında herhangi bir değişimin olup olmadığını, değişim varsa bunun seviyesini tespit etmeyi amaçlar.⁶⁷

5.1. Örneklem

Araştırma verileri, gerekli etik kurulu izinleri alındıktan sonra Ocak 2023-Haziran 2023 tarihleri arasında toplanmıştır.⁶⁸ Araştırmanın evreni tasavvufa intisabı olan ve olmayan 18 yaş üstü bireylerden oluşmaktadır. Araştırmada katılımcıların %55,4'ünü kadınlar, %44,6'sını erkekler oluşturmaktadır. Yaş durumuna bakıldığında ise çoğunluğunun 18-30 (%45,4) yaş grubunda olduğu, bunu sırasıyla 31-45 (%25,8), 46-65 (%21,8) ve 66 üzeri (%7,0) yaş gruplarının takip ettiği görülmektedir. Örneklem sosyo-ekonomik durumu, orta (%55,8), ortanın altı (%15,7), düşük (%15,0), ortanın üstü (%13,6) olmak üzere farklı düzeylerde. Eğitim düzeyleri açısından örneklem çoğunluğunu lisans (%55,8) düzeyinde eğitim alanlar oluşturmakta bunu ilköğretim (%16,6), lise (%14,0) ve lisansüstü (%13,6) eğitim düzeylerine sahip olanlar izlemektedir. Araştırmaya katılanların %61,2'si evli iken %38,8'i bekar. Araştırmanın örneklemi başta Afyonkarahisar, Konya ve Eskişehir illeri olmak üzere ülkemizin çeşitli illerinde ikamet eden tasavvufa intisabı olan 121'i kadın 93'ü erkek olmak üzere 214 intisabı olmayan, 116'sı kadın 98'i erkek olmak üzere 214 birey oluşturmaktadır. Araştırmaya gönüllü olarak toplamda 428 kişi katılmıştır. Örneklem seçiminde tasavvufa

Religiosity, Life Satisfaction, Hope and Optimism: A Comparative Study of the Disciples and Non-disciples", *International Journal of Psychological and Behavioural Research* 2/1 (2022).

⁶⁷ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (Ankara: Nobel Yayınları, 2005), 81; Jack R. Fraenkel vd, *How to Design and Evaluate Research in Education* (New York: The McGraw-Hill Companies, 2012), 330.

⁶⁸ Araştırmanın yapılabilmesi için Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulu'ndan izin alınmıştır (25.11.2022 tarih ve 2022/365 sayılı karar)

intisabı olmayanlar için tesadüfi örnekleme; intisabı olanlar için amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Tasavvufa intisabı olmayan ve araştırmaya katılmayı kabul eden gönüllü bireylere Google Form aracılığıyla anket soruları ulaştırılmıştır. Tasavvufa intisabı olanlarla irtibat kurabilmek için ise Mevlevî dedelerine veya din sohbetleri gerçekleştiren bireyler gibi tarikat önderlerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Onlardan izin alınarak o tarikata mensup bireylere anket uygulanmıştır. Yine izin almak suretiyle araştırmacı gerektiğinde bu toplulukların dinî sohbetlerine katılmış ve sohbet sonrasında anketleri katılımcılara uygulamıştır.

5.2. Veri Toplama Araçları

Kişisel Bilgi Formu: Örneklem grubunun yaşı, cinsiyeti, eğitim düzeyi, medeni durumu, sosyo-ekonomik seviyesi hakkında bilgi toplamak amacıyla oluşturulmuştur. Ayrıca kişisel bilgi formuna katılımcıların tasavvufa intisabının olup olmadığını, ölüm rabitası yapısı yapıp yapmadığını tespit etmek amacıyla iki soru ilave edilmiştir.

Ok-Dinî Tutum Ölçeği: Araştırmada örneklemin dinî tutumunu belirlemek için Ok'un İslam dinini dikkate alarak geliştirdiği ölçek kullanılmıştır. Ok'un iki farklı örneklem ve çalışmada geliştirmiş olduğu ölçek, 5'li Likert tipi olup iç tutarlılığı .81 ve .91'dir.⁶⁹ Bu çalışmada ölçeğin Cronbach alfa değerinin .94 olduğu belirlenmiştir.

Ölüm Kaygısı Ölçeği: Thorson ve Powell'ın 1992 yılında geliştirdiği Ölüm Kaygısı Ölçeği'nin Türkçeye uyarlaması Karaca ve Yıldız tarafından yapılmıştır. Ölçeğin "ölümle ilgili belirsizlik", "acı çekme", "ölüm süreci", "çürüme ve bozulma" ile ilgili kaygıları içeren maddeleri vardır. 25 maddeden oluşan ölçek ve 5'li Likert tipindedir. Thorson ve Powell'in geliştirdiği ölçeğin iç tutarlılığı .85 iken Karaca ve Yıldız'ın Türkçeye uyarladığı ölçeğin iç tutarlılığı .84'tür.⁷⁰ Bu çalışmada ölçeğin Cronbach alfa değeri .78 olarak bulunmuştur.

5.3. Verilerin Analizi

Araştırmanın verileri internet üzerinden Google Form aracılığıyla ve basılı anket formu ile birebir toplanmış, verilerin analizi SPSS 25.0 programı kullanılarak yapılmıştır. Öncelikle elde edilen verilerin normal dağılım gösterip göstermediği test edilmiştir. Bu amaçla histogram grafiğinin çan eğrisi şeklinde olup olmadığına, Kolmogorov-Smirnov değerlerinin 0.05'ten büyük olmasına, çarpıklık ve basıklık değerlerinin 1.96 ve -1.96 aralığında olmasına bakılmıştır.⁷¹ Buna göre dinî tutum ölçeğinden elde edilen verilerin normal dağılım göstermediği belirlenmiş ve bu verilerin analizinde non-paramerik testlerden "Man Whitney U, Kruskal Wallis ve Spearman Korelasyonu" uygulanmıştır. Ölüm kaygısı ölçeğinden elde edilen verilerin ise normal dağılım gösterdiği belirlenmiş, bu verilerin analizinde ise parametrik testlerden t-testi ve One Way Anova testinden yararlanılmıştır.

6. Bulgular ve Yorumları

6.1. Dinî Tutum ile İlgili Bulgular ve Yorumları

Araştırmada demografik değişkenlere göre dinî tutum puanları ikili gruplarda Man Whitney U, grup sayısı ikiden fazla olduğunda Kruskal Wallis Testi ile analiz edilmiştir. Dinî tutum puanları açısından örneklem grubunun genel puanının $S.O = 4.49$ ($S_s = 0.71$) olması, dinî tutum düzeylerinin yüksek olduğu şeklinde yorumlanabilir.

⁶⁹ Üzeyir Ok, "Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 8/2 (2011), 537-545.

⁷⁰ James A. Thorson - FC Powell, "A Revised Death Anxiety Scale", *Death Studies* 16/6 (1992), 507-521; Faruk Karaca-Murat Yıldız, "Thorson ve Powell Ölüm Kaygısı Ölçeği'nin Türkçe Çevirisinin Normal Popülasyonda Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması", *Tabula Rasa* 1 (2001), 43-55.

⁷¹ Andy Field, *Discovering Statistics Using SPSS* (London: Sage Yayınları, 2009), 133-148.

Tablo 1. Sosyo-Demografik Özelliklerine Göre Katılımcıların Dinî Tutum Puanları

Demografik Özellikler		N	%	Dinî Tutum S.O	Ss	Z / X ²	p
Cinsiyet	Kadın	237	55.4	4.48	0.73	Z= -0,18	0,85
	Erkek	191	44.6	4.50	0.69		
Yaş	18-30 (a)	194	45.4	4.20	0.88	X ² =77.4 Anlamlı Fark: b, c, d>a c>b / d>c	0.00**
	31-45 (b)	110	25.8	4.67	0.44		
	46-65 (c)	93	21.8	4.76	0.36		
	66 ve üzeri (d)	30	7.0	4.85	0.25		
Sosyo-ekonomik Düzey	Düşük (a)	64	15.0	4.32	0.96	X ² = 9.07 Anlamlı Fark: c>b, d>b	0.02*
	Ortanın Altı (b)	67	15.7	4.34	0.70		
	Orta (c)	239	55.8	4.55	0.62		
	Ortanın Üstü (d)	52	13.6	4.57	0.74		
Eğitim Durumu	İlköğretim (a)	71	16.6	4.76	0.32	X ² = 29.9 Anlamlı Fark: a>c, b>c, d>c	0.00**
	Lise (b)	60	14.0	4.59	0.63		
	Lisans (c)	239	55.8	4.34	0.83		
	Lisansüstü (d)	58	13.6	4.67	0.67		
Medeni Durum	Evli	262	61.2	4.70	0.40	Z= -7.61	0.01*
	Bekar	166	38.8	4.15	0.40		
Toplam Dinî Tutum Puanları		428	100.0	4.49	0.71		

*p<0.05 **p<0.01

Araştırmada kadınların ve erkeklerin puanlarında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($p>0.05$). Literatür incelendiğinde araştırmanın bulgularına benzer şekilde cinsiyete göre dindarlık düzeylerinde anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı çalışmalara rastlanmıştır.⁷² Ancak literatürde kadınların dindarlık düzeylerinin erkeklere oranla istatistiksel olarak anlamlı derecede yüksek olduğunun tespit edildiği araştırmalar⁷³ ve erkeklerin kadınlara nazaran daha dindar olduklarını gösteren araştırmalar da bulunmaktadır.⁷⁴ Dindarlıkla ilgili araştırmalarda cinsiyete ilişkin elde edilen farklı sonuçların örneklem gruplarının farklılığından kaynaklanmış olabileceği söylenebilir.⁷⁵

Araştırmada yaş gruplarına göre dini tutum puanları incelenmiş, yapılan Kruskal Wallis Testi'ne göre gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu bulunmuştur ($p<0.01$). 18-30 yaş grubunun dinî tutum düzeyinin (S.O =4.20, Ss=0.88) diğer tüm yaş gruplarından düşük olduğunun belirlendiği araştırmada 46-65 yaş grubunun dinî tutum puanlarının (S.O =4.76, Ss=0.36) 31-45 yaş grubundan (S.O =4.67, Ss=0.44); 66 üzeri yaş grubunun (S.O =4.85, Ss=0.25) ise 46-65 yaş grubundan anlamlı derecede yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre yaş arttıkça dinî tutum puanlarının arttığı söylenebilir. Literatürde de yaşla birlikte

⁷² Gülşah Avras, *Üniversite Öğrencilerinde Toplumsal Cinsiyet, Hegemonik Erkek Algısı ve Dindarlık İlişkisi Van ve İstanbul Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 42; Soner Ercan, *Sınıf Öğretmenlerinde Değerler, Dindarlık ve Stresle Başa Çıkma İlişkisi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 123.

⁷³ Emel Nuriye Dağlı, *Yaşlılarda Ölüm Kaygısı ve Dindarlık* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 88; Özlem Köftegöl, *Yetişkin Bireylerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 123.

⁷⁴ Ümmü Gülsüm Evcim, *Yetişkinlerde Anı Yaşamak ve Dindarlık İlişkisi (Bolu Örneği)* (Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 72, s. 68; Ayşenur Barak, *Tüketici Dindarlığı ve Alışveriş Tutumu Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 44.

⁷⁵ Asım Yapıcı, "Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması: Bir Meta-Analiz Denemesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2012), 10-11.

dindarlıkta artış görülen araştırmalar bulunmaktadır.⁷⁶ Bununla birlikte değişkeni ile dindarlık arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkinin tespit edilemediği araştırmalara da rastlanmıştır.⁷⁷ Yaşla birlikte yaşanan dinî tecrübeler dindarlıkta artışa yol açabilmektedir. Diğer taraftan yaşla birlikte ortaya çıkan bilinç değişiminin de dinî gelişime yansıdığı bilinmektedir. Gelişim dönemlerine göre değişimle birlikte dinî ilgi ve motivasyonda yaşla birlikte görülen artışın ve zaman faktörünün dinî tutumda yaşla birlikte ortaya çıkan gelişime etkili olduğu söylenebilir. Ayrıca hayatın zorluklarıyla karşılaşan bireylerin bunlarla başa çıkarken dinden destek almasının ve dinî başa çıkmayı kullanmasının da dindarlık düzeylerine olumlu yansiyebileceği kabul edilmektedir.⁷⁸ Diğer taraftan yaşla birlikte artan sağlık sorunları nedeniyle bireylerin dinden destek almaya yönelmesinin dindarlıkta artışa yol açabileceği belirtilmektedir.⁷⁹

Araştırmada gelir düzeyine göre dinî tutum puanları incelenmiş, yapılan Kruskal Wallis Testi'ne göre gruplar arası anlamlı bir farklılık olduğu belirlenmiştir ($p < 0.05$). Buna göre sosyo-ekonomik düzeyi orta olan katılımcıların dinî tutum puanı ($S.O=4.55$, $Ss=0.62$), ortanın altı ($S.O=4.34$, $Ss=0.70$) gelir grubuna göre anlamlı derecede daha yüksektir. Ortanın üstü ($S.O=4.57$, $Ss=0.74$) gelir grubundaki katılımcıların dinî tutum puanları da ortanın altı gelir grubundakilere göre anlamlı derecede daha yüksektir. Tablo 1'de katılımcıların gelir durumu yükseldikçe dinî tutum puanlarının arttığı görülmektedir. Literatürde bu sonucu destekleyen çalışmalar olduğu gibi⁸⁰ dindarlık ve gelir düzeyi arasında negatif yönde ilişkinin bulunduğu çalışmalar da mevcuttur.⁸¹ Bazı çalışmalarda ise bu iki değişken arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır.⁸²

Araştırmada eğitim düzeylerine göre dinî tutum puanları incelenmiş, yapılan Kruskal Wallis Testi'ne göre gruplar arası anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir ($p < 0.01$). Buna göre ilköğretim ($S.O=4.76$, $Ss=0.32$) ve lise ($S.O=4.59$, $Ss=0.63$) eğitim seviyesindeki bireylerin dinî tutum puanları, lisans ($S.O=4.34$, $Ss=0.83$) düzeyindekilerin puanlarından anlamlı derecede yüksektir. Lisansüstü ($S.O=4.67$, $Ss=0.67$) eğitim seviyesindeki katılımcıların dinî tutum puanları ise lisans düzeyindekilerden anlamlı derecede yüksektir. Karaca'ya göre ilköğretim ve lise mezunları, lisans ve lisansüstü mezunlarına göre din konusunda daha teslimiyetçi olabileceklerinden daha dindar olabilirler. Eğitim seviyesi yükseldikçe dinî şüpheler artabilir.⁸³

Araştırmada Man Whitney U testi yapılmış, medeni duruma göre evlilerin ($S.O=4.70$, $Ss=0.40$) dinî tutum ortalamalarının bekarlardan ($S.O=4.15$, $Ss=0.40$) anlamlı derecede yüksek olduğu görülmüştür. Literatürde araştırmanın bu bulgusunu destekleyen çalışmalar bulunmaktadır.⁸⁴ Ancak yapılan bazı çalışmalarda bu iki değişken arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.⁸⁵

⁷⁶ Murat Sarı, "The Impacts of the Age Factor on Religiosity", *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 27/2 (2017), 257; Esra Küçük Aydın, *Dindarlık ve Sosyal Medya Bağımlılığı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma (Giresun Örneği)* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 89.

⁷⁷ Avras, *Üniversite Öğrencilerinde Toplumsal Cinsiyet, Hegemonik Erkek Algısı ve Dindarlık İlişkisi Van ve İstanbul Örneği*, 46; Ercan, *Sınıf Öğretmenlerinde Değerler, Dindarlık ve Stresle Başa Çıkma İlişkisi*, 117.

⁷⁸ Karaca, *Din Psikolojisi*, 164.

⁷⁹ Mondragón-Cervantes Ivón vd., "Religion, Spirituality, and Old Age: A Review of the Literature", *The Journal of Latin American Geriatric Medicine* 5/2 (2019), 52-57.

⁸⁰ Köftegöl, *Yetişkin Bireylerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, 168.

⁸¹ Aydın, *Dindarlık ve Sosyal Medya Bağımlılığı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma (Giresun Örneği)*, 94.

⁸² Dağlı, *Yaşlılarda Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, 90; Büşra Toprak, *Sindirim Sistemi Kanseri Tanısı Alan Hastalarda Cerrahi Girişim Öncesi Tanatofobinin Dindarlık ile İlişkisi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 26.

⁸³ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 348.

⁸⁴ Evcim, *Yetişkinlerde Anı Yaşamak ve Dindarlık İlişkisi (Bolu Örneği)*, 73; Barak, *Tüketici Dindarlığı ve Alışveriş Tutumu Üzerine Bir İnceleme*, 46.

⁸⁵ Çakmak, *Yetişkinlerdeki Dindarlık, Ahlaki Olgunluk ve Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, 64-65; Dağlı, *Yaşlılarda Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, 89.

6.2. Ölüm Kaygısı ile İlgili Bulgular ve Yorumları

Araştırmada örneklem grubunun ölüm kaygısı puan ortalamasının $\bar{x}= 1.69$ ($Ss=0.66$) olduğu görülmektedir. Örneklem demografik özelliklerine göre ölüm kaygısı puanlarında gruplar arası farklılığın olup olmadığı t-testi ve One Way Anova testi yapılarak belirlenmiştir. Tablo 2. Sosyo-Demografik Özelliklerine Göre Katılımcıların Ölüm Kaygısı Puanları

Demografik Özellikler		N	%	Ölüm Kaygısı \bar{X}	Ss	t / F	P
Cinsiyet	Kadın	237	55.4	1.55	0.61	t= -4.14	0.00**
	Erkek	191	44.6	1.81	0.67		
Yaş	18-30 (a)	194	45.4	1.87	0.69	F= 10.3 Anlamlı Fark: a>b, c	0.00**
	31-45 (b)	110	25.8	1.47	0.62		
	46-65 (c)	93	21.8	1.58	0.56		
	66 ve üzeri (d)	30	7.0	1.72	0.58		
Sosyo-ekonomik Düzey	Düşük (a)	64	15.0	1.75	0.77	F= 0.98	0.39
	Ortanın Altı (b)	67	15.7	1.71	0.67		
	Orta (c)	239	55.8	1.70	0.66		
	Ortanın Üstü (d)	52	13.6	1.56	0.50		
Eğitim Durumu	İlköğretim (a)	71	16.6	1.81	0.47	F= 1.42	0.23
	Lise (b)	60	14.0	1.59	0.56		
	Lisans (c)	239	55.8	1.70	0.71		
	Lisansüstü (d)	58	13.6	1.63	0.72		
Medeni Durum	Evli	262	61.2	1.62	0.61	t: -2.79	0.02*
	Bekar	166	38.8	1.81	0.72		
Toplam Ölüm Kaygısı Puanları		428	100.0	1.69	0.66		

*p<0.05 **p<0.01

Araştırmada yapılan t-testinin sonuçlarına göre erkeklerin ölüm kaygısı puanları ($\bar{x}=1.81$, $Ss=0.67$) kadınlardan ($\bar{x}=1.55$, $Ss=0.61$) anlamlı derecede yüksektir ($p<0.01$). Literatüre bakıldığında bu sonucu destekleyen araştırmalar olduğu gibi⁸⁶ cinsiyet ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığını gösteren araştırmalar da mevcuttur.⁸⁷ Bununla birlikte dünyada ve ülkemizde yapılan araştırmaların çoğunda kadınların ölüm kaygısı düzeylerinin erkeklerden daha yüksek olduğu sonucu elde edilmiştir.⁸⁸ Elde edilen farklı sonuçlar örneklem grubunun farklılıklarından kaynaklanıyor olabilir.

Araştırmada yaş gruplarına göre ölüm kaygısı puanları arasındaki farklılığın istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaşip ulaşmadığını anlamak için yapılan One Way Anova testinin sonuçlarına göre ölüm kaygısı puanı yaş gruplarına göre anlamlı derecede farklılaşmaktadır ($p<0.01$). Farklılaşmanın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek için ise Tukey testi yapılmıştır. Sonuç olarak 18-30 yaş grubunun ölüm kaygısı puanları ($\bar{x}=1.87$, $Ss=0.69$), 31-45

⁸⁶ Mebrure Doğan – Faruk Karaca, "Covid-19 Salgın Sürecinde Aktif Çalışan Sağlık Çalışanlarında Ölüm Kaygısı ile Dini Başa Çıkma Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 1/55 (2021), 337; Yunus Kaba, *Huzurevinde Yaşayan Bireylerin Ölüm Kaygısı Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi (Malatya Huzurevi Örneği)* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 37.

⁸⁷ Enes Toplanır, *Yaşam Doyumu Kendini Gerçekleştirme ve Ölüm Korkusu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* (İstanbul: Haliç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018),44; Aişe Hümeysra Çakmak, *Yetişkinlerdeki Dindarlık, Ahlakî Olgunluk ve Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, 40.

⁸⁸ Ferdi Kırac, *Dindarlık Eğilimi, Varoluşsal Kaygı ve Psikolojik Sağlık* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 110; Dağlı, *Yaşlılarda Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, 104; Çınar, *Yetişkin ve Yaşlılarda Tanrı'ya Bağlama Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, 80; Öztürk, *Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı*, 50; Chan Li Chui, "Age, Gender, and Religiosity as Related to Death Anxiety", *Sunway Academic Journal* 6/5 (2019), 8; Christina H. Rasmussen - Mark E. Johnson, "Spirituality and Religiosity: Relative Relationships to Death Anxiety", *OMEGA - Journal of Death and Dying* 29/4 (1994), 313.

($\bar{x}=1.47$, $Ss=0.62$) ve 46-65 ($\bar{x}=1.58$, $Ss=0.56$) yaş gruplarının puanlarından anlamlı derecede yüksektir. 18-30 yaş grubunun ölüm kaygısının yüksekliği gelişim dönemiyle ilişkili olabilir. Zira ergenliği ve genç yetişkinliği içine alan bu dönemde gençler kendileri dahil bütün evrenin sonlu olduğu gerçeğiyle yüzleşmektedir. Bu durum gençlerin yaşama arzusunun ve geleceğe yönelik hayallerinin karşısında bir tehdit olarak algılandığında, ölümün gerçekliği ve inkâr edilemezliği kaygı üretebilmektedir.⁸⁹

Araştırmaya katılan bireylerin gelir düzeylerine göre ölüm kaygısı puanlarında farklılaşma olup olmadığını tespit etmek amacıyla One-Way Anova testi yapılmış, istatistiksel olarak anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır ($p>0.05$). Literatürde araştırmanın bulgularını destekleyen çalışmalar mevcuttur.⁹⁰ Ayrıca örneklemin eğitim düzeyine göre ölüm kaygısı puanlarında da anlamlı bir farklılık bulunamamıştır ($p>0.05$). Eğitim düzeyinin ölüm kaygısını etkileyen faktörlerden biri olmadığını gösteren başka araştırmalar, araştırmanın bu bulgusunu desteklemektedir.⁹¹

Medeni durumun ölüm kaygısı düzeylerinde farklılaşmaya yol açan faktörlerden biri olup olmadığını belirlemek için yapılan t-testi sonuçlarına göre bekar olanların ölüm kaygısı puanları ($\bar{x}=1.58$, $Ss=0.56$), evlilerden ($\bar{x}=1.58$, $Ss=0.56$) anlamlı derecede yüksek bulunmuştur ($p<0.05$). Literatürde araştırmanın bulgularını destekleyen sonuçlar mevcuttur.⁹² Evliliğin psikolojik ve sosyal yönden sağladığı desteğin kaygı ve stres verici durumlarla karşılaştığında bireyin kendisini yalnız hissetmemesini sağladığını araştırmalar göstermektedir.⁹³ Bu durum evlilerin ölüm kaygısını azaltan bir faktör olabilir.

6.3. Tasavvufa İntisabı Olanlar ile Olmayanların Ölüm Kaygısı ve Dinî Tutum Puanlarının Karşılaştırılması ile İlgili Bulgular ve Yorumları

Tablo 3. Tasavvufa İntisabı Olma Durumuna Göre Katılımcıların Ölüm Kaygısı ve Dinî Tutum Puanları

		N	%	Ölüm Kaygısı \bar{X}	Ss	t / p	Dinî Tutum S.O	Ss	Z/ X ² p
Tasavvufa İntisap Durumu	İntisabı Olan	214	50	1.57	0.60	t= -3.93 p=0.00*	4.76	0.30	Z= -8.16
	İntisabı Olmayan	214	50	1.81	0.69		4.22	0.88	0.01**

* $p<0.01$ ** $p<0.05$

Araştırmaya katılanların tasavvufa intisabı olma durumlarına göre ölüm kaygısı düzeylerinde anlamlı bir farklılık olup olmadığını tespit etmek amacıyla yapılan t-testi sonucunda tasavvufa intisabı olanların ölüm kaygısı düzeylerinin ($\bar{x}=1.57$, $Ss=0.60$) olmayanlara ($\bar{x}=1.81$, $Ss=0.69$) göre anlamlı derecede düşük olduğu tespit edilmiştir ($p<0.01$). Buna göre tasavvuf ehli olmak aynı zamanda dindarlıkta derinleşmeyi de içerebileceğinden

⁸⁹ Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 29.

⁹⁰ Dağlı, *Yaşlılarda Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, 105; Çınar, *Yetişkin ve Yaşlılarda Tanrı'ya Bağlama Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, 85; Toplanır, *Yaşam Doyumu Kendini Gerçekleştirme ve Ölüm Korkusu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, 55; Filiz Tepe, *Varoluşsal Bir Sorun Olarak Ölüm Kaygısının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi*, (İstanbul: Biruni Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 50.

⁹¹ Çınar, *Yetişkin ve Yaşlılarda Tanrı'ya Bağlama Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, 83; Toplanır, *Yaşam Doyumu Kendini Gerçekleştirme ve Ölüm Korkusu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, 55; Doğan-Karaca, "Covid-19 Salgın Sürecinde Aktif Çalışan Sağlık Çalışanlarında Ölüm Kaygısı ile Dini Başa Çıkma Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma", 337.

⁹² Toplanır, *Yaşam Doyumu Kendini Gerçekleştirme ve Ölüm Korkusu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, 46; Ummahan Esra Ceylan, *Ölümlülük Bilincinin Dini Başa Çıkma, Tanrı Algısı, Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olma ile İlişkisi (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018)*, 97; Burcu Baş, *Koroner Yoğun Bakımda Yatan Hastaların Manevi İyilik Hali ve Ölüm Kaygısı Düzeyleri* (Yozgat: Yozgat Bozok Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 48.

⁹³ Hakan Ertufan, *Hekimlik Uygulamalarında Ölümle Sık Karşılaşmanın Ölüm Kaygısı Üzerindeki Etkisi* (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 13; Baş, *Koroner Yoğun Bakımda Yatan Hastaların Manevi İyilik Hali ve Ölüm Kaygısı Düzeyleri*, 60.

tasavvufa intisaplı olmak, dindarlığın ölüm kaygısını azaltan faktörlerden olduğunu gösteren araştırmalara uygun biçimde ölüm kaygısı düzeyini düşüren bir faktör olmuş olabilir. Diğer taraftan tasavvufun ölüm bilinci kazandırmaya çalışması ve ölüme pozitif anlam yüklemesi de kaygıyı azaltabilmektedir.⁹⁴

Araştırmada yapılan Man Whitney U testi sonuçlarına göre tasavvufa intisap etme durumlarına göre tasavvufa intisap edenlerin dinî tutum puanlarının (S.O=4.76, Ss=0.30), intisap etmeyenlere (S.O=4.22, Ss=0.88) göre istatistiksel olarak anlamlı derecede yüksek olduğu tespit edilmiştir (p<0.05). Literatürde konuyla ilgili sınırlı çalışma olsa da dünyada ve ülkemizde yapılan çalışmalarda ortaya çıkan sonuçların araştırmanın bulgularını desteklediği görülmektedir.⁹⁵ Tasavvuf, İslam dinini özümseyerek yaşamının bir yolu olarak görülmektedir.⁹⁶ Bu nedenle araştırmada tasavvufa intisabı olan bireylerin dinî tutum düzeylerinin olmayanlara göre yüksek olması onların dindarlığı içselleştirmiş olabileceklere, dinî yönelimlerinin dinî tutum puanlarına olumlu yansımış olabileceği şeklinde yorumlanabilir.

6.4. Ölüm Rabıtası Yapanlarla Yapmayanların Dinî Tutum ve Ölüm Kaygısı Puanlarının Karşılaştırılması ile İlgili Bulgular ve Yorumları

Tablo 4. Ölüm Rabıtası Yapma Durumuna Göre Katılımcıların Dinî Tutum ve Ölüm Kaygısı Puanları

		N	%	Ölüm Kaygısı \bar{X}	Ss	t / p	Dinî Tutum S.O	Ss	Z/ X ² P
Tasavvufa İntisabı Olanların Ölüm Rabıtası Yapma Durumu	Ölüm Rabıtası	162	75,7	1.66	0.55		4.85	0.24	
	Yapan Ölüm Rabıtası Yapmaya n	52	24,3	1.27	1.66	t= 4.20 p=0.00*	4.90	0.29	Z= -1.50 p= 0.13**

*p<0.01 **p>0.05

Araştırmada yapılan Man Whitney U testi sonuçları ölüm rabıtası yapma durumuna göre örneklemin dinî tutum puanları arasında anlamlılık derecesinde bir farklılığın olmadığını göstermiştir (p>0.05). Tasavvufa intisabı olan bireylerin bağlı oldukları tarıkatte bir ritüel olarak ölüm rabıtası uygulaması olup kendisi bu rabıtaı yapan bireyler ile olmayan veya yapmayan bireylerin ölüm kaygısı puanları arasında anlamlı farklılığın olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan t-testine göre ise ölüm rabıtası ritüelini uygulayan bireylerin ölüm kaygısı puanları (\bar{x} =1.66, Ss=0.55), uygulamayan (\bar{x} =1.27, Ss=0.66) bireylere oranla anlamlı derecede yüksek bulunmuştur (p<0.01). Araştırmada ölümü hatırlama ve düşünmenin ölümü kabullenmeye yardım edeceğine ilişkin literatürde yer alan bilgilere dayanarak ölüm rabıtası yapanların ölüm kaygılarının daha düşük olacağı tahmin edilmişti (bk. Hipotez 4); ancak araştırmada beklenenin zıddı bir sonuç elde edilmiştir. Literatürde ölüm rabıtası yapanlar ile gerçekleştirilmiş bir çalışmaya rastlanmamış olmakla birlikte Öztürk'ün yaşlı bireyler üzerinde yapmış olduğu araştırma, bu araştırmanın sonuçlarını destekler mahiyettedir. Öztürk'ün araştırmasının sonuçlarına göre son bir ayda ölümü düşünme sıklığı ile ölüm kaygısı düzeyi arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Son bir ayda ölümü sık sık düşünenlerin ölüm kaygısı düzeyleri, ölümü hiç düşünmeyenlere

⁹⁴ Yakut, *Batı Düşüncesi ve Mevlânâ*, 100-101; Demirci, "Mutasavvıflara Göre Ölüm", 89-103; Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 18; Aykut, "Ölüm: Aşk ve İnanç Renginde", 200; Koç, "Ölüm Psikolojisi I", 140.

⁹⁵ Yüksel, *Sufilerde Hayatın Anlamı: Sufi Olmayanlarla Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, 57; Kenan Alparslan, *Tasavvufu Dehşet Yönetimi: Sufiler, Diğer Dindarlar ve Ateistlerin Ölümlülük Belirginliğine Yönelik Tepkilerin Kıyaslanması* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 100; Uddin- Irshad, "Sufism, Religiosity, Life Satisfaction, Hope And Optimism: A Comparative Study Of The Disciples And Non-disciples", 8.

⁹⁶ Hasan Kayıklık, *Tasavvuf Psikolojisi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2011), 47; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994), 29.

göre daha yüksek bulunmuştur.⁹⁷ Erdoğan ve Özkan tarafından yapılan çalışmada da benzer sonuçlara ulaşılmıştır.⁹⁸

Elde edilen bu sonucun birçok farklı nedeninin olabileceği düşünülmektedir. Nedenlerden biri ölçek maddeleri ile ilgili olabilir. Zira anket uygulamalarında ölçeğin ölüm sonrası kaygı durumuyla ilgili maddelerine bazı bireylerin “hesap verme korkusu” sebebiyle olumlu cevap verdikleri görülmüştür. Katılımcılar bu durumu online ve yüz yüze yapılan anketlerde bizzat belirtmişlerdir. Dolayısıyla ölçeğin bazı maddelerinin ölüm kaygısını aktifleştirerek puanları yükseltmiş olabileceğinden söz edilebilir. Kaldı ki uygulama sırasında bazı katılımcılardan, ölüm rabitasının kendilerinde uyandırdığı duyguyu kısaca açıklanmaları istenmiştir. Kaygı içeren cevapların genellikle “Allah’ın rızasını kazanamama, ahirette verilecek olan hesap ve imansız ölmek” le ilgili olduğu görülmüştür. Bu bakımdan kendi ölümü üzerinde düşünen bireyin, ahireti için kaygılanması olağan bir durum olarak kabul edilebilir. Ayrıca başlı başına kendi ölümünü hayal etmenin ölüm kaygısını aktifleştiren bir faktör olabileceği söylenebilir. Tasavvufi bakış açısının korku duygusunu heyecan, panik ve ümitsizlik hali değil; bireylerin davranışlarının sonuçlarını düşünmelerine yol açan bir bilinç hali olarak değerlendirmesi de bu sonuçları etkileyen bir faktör olabilir.⁹⁹ Ölüm rabitasının amacı, ahirette verilecek hesaptan önce bireyin kendisini hesaba çekmesi, durumunu gözden geçirmesi, olumsuz olarak değerlendirdiği özelliklerini olumluya dönüştürmesidir.¹⁰⁰ Ayrıca İslam dini ölümü tefekkür etmeyi teşvik ederken insanları ölüm karşısında kaygılandırmayı değil, hayatı dinin gereklerine göre yaşama noktasında onlara motivasyon sağlamayı amaçlamaktadır.¹⁰¹ Bununla birlikte her gün kendi ölümü üzerine düşünen ve kendi ölümünün bütün aşamalarını yaşıyormuşçasına hayal eden bireylerin ölümü kabullenmiş olsalar dahi ölüm sonrası belirsizliklerden kaynaklı bir kaygı yaşamış olmaları muhtemeldir. Ayrıca burada ölümü düşünme biçimi, ölümü düşünme sıklığı gibi faktörler de sonuçta etkili olmuş olabilir. Her ne kadar İslam dininde ölümü hatırlamak tavsiye edilmiş olsa da bu, ölümü korku motivasyonu olarak kullanmak değil onu akıldan çıkarmayarak dünya hayatını yaşamayı, dünya hayatının geçiciliğini unutmamayı, böylece dinî hayatla ilgili sorumlulukları yerine getirme konusunda hassasiyet oluşturmayı sağlamak amaçlıdır. Ayrıca insanın kendi ölümünü hayal etmesi biçimindeki bir hatırlama, tamamen bazı tarikatlere mahsus bir ritüel olup İslam dininin temel kaynaklarında var olan bir uygulama biçimi değildir. Dolayısıyla bu ritüeller pratik edilirken esas olarak ölüm korkusunu ve kaygısını uyandırmak yerine ölüm bilinci kazandırmak amaçlanırsa ruh sağlığı açısından negatif sonuçlar yerine daha pozitif sonuçlarla karşılaşılabilir.

Tasavvufa intisap eden bireylerin ölüm rabitası yapma durumlarına göre dinî tutum puanlarının farklılaşp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla yapılan Man Whitney U analizinde iki gurup arasında anlamlı farklılık bulunamamıştır ($p>0.05$). Her iki gurubun tasavvuf yolunu tercih eden dindarlar olduğu düşünüldüğünde dini tutum puanlarının yüksek ve birbirlerine yakın düzeyde olması beklenen bir sonuçtur.

6.5. Dinî Tutum ve Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişkiye Dair Bulgular ve Yorumları

Tablo 5. Dinî Tutum ve Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişkiye Dair Katılımcıların Puanları

	\bar{x}	s.s.	P	Spearman Korelasyon
Dinî Tutum	4.49	0.71	0.00**	-0.207
Ölüm Kaygısı	1.69	0.66	0.00**	-0.207

** $p<0.01$

⁹⁷ Öztürk, *Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı*, 45-46.

⁹⁸ M. Yüksel Erdoğan-Mustafa Özkan, “Farklı Dini İnanışlardaki Bireylerin Ölüm Kaygıları ile Ruhsal Belirtiler ve Sosyo-Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler”, *İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi* 14/3 (2007), 176.

⁹⁹ Haris el-Muhasibi, *er-Riayye*, çev. Şahin Filiz, Hülya Küçük (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 193-194.

¹⁰⁰ Ertürkmen, “Abdürrahim Karakoç Şiirlerinde Tefekkür-i Mevt”, 39.

¹⁰¹ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 67.

Tablo 5'te görüldüğü üzere katılımcıların dinî tutum puanları (S.O =4.49, ss=0.71) ve ölüm kaygısı puan ortalaması (\bar{x} =1.69, ss=0.66) arasındaki ilişki Spearman Korelasyonu ile analiz edilmiştir. Araştırmada bu iki değişken arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki bulunmuştur (r (226)= -0,207; $p<0,01$). Buna göre katılımcıların dinî tutum puanları arttıkça ölüm kaygısı puanlarının azalacağı söylenebilir. Literatürde bu sonucu destekleyen oldukça fazla çalışma vardır.¹⁰² İnsanın aşkın bir varlığa inanması ve bu varlığın ölüm hakkındaki açıklamalarıyla teskin olması, insan aklının sınırlarını aşan ölüm olgusunu¹⁰³ kabullenerek ölüm bilinci kazanabilmenin ve ölüm kaygısıyla başa çıkmanın yollarından biridir. Ayrıca bazı dinlerin ölümle ilgili bilinmezlikler karşısında telafi fonksiyonunu işleterek ahiret inancını sunması,¹⁰⁴ dindar bireylerin ölüme olumlu anlam vermelerini sağladığı gibi ölümü kabullenmelerini de kolaylaştırabilir. Dindar bireylerin dindarlık düzeyi düşük olanlara göre hayat ve ölüm arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamlandırabilecekleri düşünüldüğünde, onların ölüm karşısındaki kaygılarını dengeli bir şekilde kendilerinin düzenleyebilecekleri söylenebilir.¹⁰⁵

Sonuç ve Öneriler

Araştırmada genel manada dinî tutum ve ölüm kaygısı ilişkisinin yanı sıra dine ve ölüme karşı pozitif bir bakış açısı geliştiren tasavvufu, bir inanç yaşama biçimi olarak benimsemiş, tasavvufa intisabı olan bireyler ile olmayanların, dindarlık ve ölüm kaygısı düzeylerinin çeşitli demografik değişkenlere göre karşılaştırılması amaçlanmıştır. Aynı zamanda müntesibi oldukları tarikatta, kendi ölümünü düşünme ve hayalinde canlandırma anlamına gelen “ölüm rabitası” uygulaması olup bunu yerine getiren bireylerle, tarikatinde böyle bir uygulama olmayan bireylerin ölüm kaygısı düzeylerinin karşılaştırılması da araştırmanın amaçları arasındadır.

Araştırmanın amaçları doğrultusunda demografik değişkenlere göre dinî tutum ve ölüm kaygısı puanlarının farklılaşp farklılaşmadığı incelenmiştir. Bulgular değerlendirildiğinde araştırmanın demografik değişkenlere göre dinî tutum ve ölüm kaygısı düzeylerinin anlamlı derecede farklılaşacağına yönelik 1 nolu hipotezinin büyük ölçüde desteklendiği söylenebilir. Araştırmada katılımcıların dinî tutum puanlarında cinsiyete göre anlamlı bir farklılık görülmezken erkeklerin ölüm kaygısı düzeylerinin kadınlardan anlamlı derecede yüksek olduğu belirlenmiştir. Yaş değişkeni incelendiğinde yaş yükseldikçe dinî tutum puanının anlamlı derecede yükseldiği tespit edilmiştir. Buna göre yetişkinlerin ve yaşlıların dinî tutumlarının gençlerden daha yüksek olduğu söylenebilir. Ölüm kaygısı puanlarına bakıldığında ise 18-30 yaş arasındaki katılımcıların ölüm kaygısı puanlarının, 31-45 yaş grubu ve 46-65 yaş grubundan anlamlı derecede yüksek olduğu tespit edilmiştir. Sosyo-ekonomik düzey değişkenine göre gelir durumu orta olanların dinî tutum puanlarının, ortanın altına göre; gelir durumu ortanın üstü olanların puanlarının da ortanın altına göre anlamlı derecede yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sosyo-ekonomik düzeye göre ölüm kaygısı puanlarında ise anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Eğitim düzeyine göre dinî tutum puanları incelendiğinde ilköğretim ve lise düzeyindeki katılımcıların puanlarının, lisans düzeyindeki katılımcılardan; lisansüstü eğitim düzeyindeki katılımcıların puanlarının ise lisans düzeyindekilerden anlamlı derecede yüksek olduğu belirlenmiştir. Eğitim düzeyine göre ölüm kaygısı puanlarında ise anlamlı bir farklılık ortaya çıkmamıştır. Medeni duruma bakıldığında ise evlilerin dinî tutum puanlarının bekarlardan; bekarların ölüm kaygısı puanlarının ise

¹⁰² Kıracı, *Dindarlık Eğilimi, Varoluşsal Kaygı ve Psikolojik Sağlık*, 95; Emine Mutlu, *İç Güdümlü Dindarlık ve Dış Güdümlü Dindarlık İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki: Üniversite Öğrencileriyle Bir Çalışma* (İstanbul: İstanbul Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 47; Kausar Suhail-Saima Akram, “Correlates of Death Anxiety in Pakistan”, *Death Studies* 14/1 (2002), 33; Tamkeen Saleem - Shemaila Saleem, “Religiosity and Death Anxiety: A Study of Muslim Dars Attendees”, *Journal of Religion and Health* 59/1 (2020), 309.

¹⁰³ Koç, “Ölüm Psikolojisi I”, 144; Gökalp, *Ölüm Üzerine*, V.

¹⁰⁴ Koç, “Ölüm Psikolojisi I”, 131; Bolay, “Felsefenin Ölümüne Bakışı Yâhut Ölüm Problemi”, 27.

¹⁰⁵ Koç, “Ölüm Psikolojisi I”, 144.

evlilerden anlamlı derecede yüksek olduğu tespit edilmiştir. Literatürde bu bulguları destekleyen araştırmalar bulunmaktadır.

Araştırmada dinî tutum ile ölüm kaygısı arasında negatif yönlü anlamlı ilişkiler tespit edilmiş, araştırmanın 2 nolu hipotezi desteklenmiştir. Buna göre katılımcıların dinî tutum düzeyleri yükseldikçe ölüm kaygısı düzeylerinin düşeceği söylenebilir. Araştırma büyük oranda Müslüman olan bir örneklemede gerçekleştirildiği için İslam dininin inanç esasları, ibadetleri, sunduğu hayat perspektifinin katılımcıların dinî tutum düzeylerine yansıdığından, bunun da ölüm kaygısına negatif etki yaptığından söz edilebilir. Ayrıca katılımcıların yarısının tasavvufa intisabı olan bireylerden oluşması hem dinî tutum puanlarındaki artışta hem de ölüm kaygısı puanlarındaki düşüşte etkili olmuş olabilir.

Araştırmada tasavvufa intisap etme durumuna göre dinî tutum ve ölüm kaygısı puanları incelenmiş, tasavvufa intisabı olanların olmayanlara göre dini tutum düzeylerinin daha yüksek olduğu, ölüm kaygısı düzeylerinin ise daha düşük olduğu bulgusuna ulaşılmış yani 3 nolu hipotez desteklenmiştir. Daha çok dini içselleştirerek yaşamayı amaçlayan bireylerin tasavvufa yönelmiş olabilecekleri düşünüldüğünde tasavvufa intisaplı olanların dindarlığı merkezi bir tutum haline getirmiş olabilecekleri ve tasavvufa intisaplı olmayanlara göre dinî tutum puanlarının anlamlı derecede yüksek olmasına bu durumun yansımış olabileceği söylenebilir. Diğer taraftan tasavvufa intisaplı olanların ölüm kaygısı puanlarının daha düşük olmasında tasavvuf düşüncesinin ölüme yüklediği müspet anlamın etkisinden söz edilebilir.

Araştırmada tasavvufa intisabı olup ölüm rabitası yapan bireylerin ölüm kaygısı düzeylerinin yapmayanlara göre anlamlı derecede yüksek olduğu belirlenmiştir. Buna göre araştırmanın ölüm rabitası yapan bireylerin ölüm kaygısı düzeylerinin yapmayanlara göre anlamlı derecede düşük olacağına ilişkin 4 nolu hipotezinin desteklenmediği görülmektedir. Araştırma bulgularından yola çıkarak insanın kendi ölümünü ve sonrasında olacakları hayal etmesi esasına dayalı ölüm rabitasının bu ritüele sahip tarikatlara intisaplı bireylerde ölüm kaygısının artmasına neden olabileceği ifade edilebilir. İnsanın ölüm anında yaşanacak olanları, ölüm sonrası hesap vermeyi ve neticede yaptıklarına göre mükafat ve ceza almayı daha sık düşünmesi, kaygıyı aktifleştiren bir faktör olmuş olabilir.

Araştırmanın sonuçları göz önüne alınarak bundan sonra yapılacak araştırmalara katkı sunması amacıyla yapılan öneriler şunlardır:

- Araştırmada tasavvufa intisabı olanların dinî tutum düzeyleri olmayanlardan anlamlı derecede yüksek iken ölüm kaygısı düzeyleri anlamlı derecede düşük bulunmuştu. Tasavvufa intisabı olanlarla nitel çalışma yapılarak ölüm kaygısını yatıştırıcı etkili olan faktörün dindarlıktaki artışla mı yoksa tasavvufa özgü bakış açıları ve uygulamalarla mı ilişkili olduğu ortaya konabilir.
- Araştırmada tasavvufa intisabı olup ölüm rabitası yapanların ölüm kaygısı düzeyleri yapmayanlardan anlamlı derecede daha yüksek bulunmuştu. Nitel yöntemle ve mülakat tekniği kullanılarak ölüm rabitası yapanlarla yapılacak derinlemesine bir araştırmayla bu sonucun nedenlerine yönelik bilimsel bilgi elde edilebilir.
- Araştırmada elde edilen dindarlığın ölüm kaygısını hafifletebileceği, tasavvufun amaçlarından biri olan dindarlığı içselleştirme ve dindarlıkta derinleşme yoluyla ölüm kaygısında düşüş olabileceği, ölümü kabullenmeye yardım etmek için ölüm üzerinde düşünmenin mahiyeti, biçimi, sıklığı gibi faktörlerin önemli olduğu, aksi taktirde ölümü düşünmenin ölüm kaygısında artışa yol açabileceği gibi sonuçların başta manevi danışmanlık ve rehberlik alanı olmak üzere ruh sağlığı hizmetlerinde değerlendirilmesi, danışanların anlaşılması ve verilecek psikolojik destek açısından yararlı olabilir.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared

that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul ederler / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Yazar Katkıları/Author Contributions: alışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study: HK (%50), MD (%50) Veri toplanması / Data collection: HK (%85) MD (%15) Veri Analizi / Data Analysis: HK (%70), MD (%30) Makalenin Yazımı / Writing up: HK (%15) MD (%85) Makale Gnderimi ve Revizyonu / Submission and Revision: HK (%15), MD (%85).

ıkar atışması/Competing Interests: Yazarlar, çıkar atışması olmadığını beyan ederler / The authors declare that have no competing interests.

Tarafsızlık/Impartiality: Dergi editr kurulunda yer alan bir yazar, makale değerlendirme ve yayın srecinin hibir aşamasına mdahil olmamış, hakemeleme sreci bilimsel tarafsızlık ilkelerine sadık kalınarak tamamlanmıştır / One of the author, who is on the editorial board of the journal, did not intervene in any stage of the article evaluation process and publication, and the refereeing process was completed by adhering to the principles of scientific impartiality.

Kaynakça

- Alparslan, Kenan. *Tasavvufta Dehşet Yönetimi: Sufiler, Diğer Dindarlar ve Ateistlerin Ölümlülük Belirginliğine Yönelik Tepkilerin Kıyaslanması*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Alparslan, Kenan. "Ölüm Kaygısı ve Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Değerlendirme". *Dini Araştırmalar* 25/63 (2022), 529-552. <https://doi.org/10.15745/da.1171650>
- Aries, Philippe. *Batı'da Ölümün Tarihi*. çev. Işın Gürbüz. İstanbul: Everest Yayınları, 2020.
- Avras, Gülşah. *Üniversite Öğrencilerinde Toplumsal Cinsiyet, Hegemonik Erkek Algısı ve Dindarlık İlişkisi Van ve İstanbul Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Aydın, Esra Küçük. *Dindarlık ve Sosyal Medya Bağımlılığı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma (Giresun Örneği)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Aydoğdu, Hüseyin. "Kierkegaard ve Heidegger'de Ölümün Eksistensiyel - Ontolojik Çözümlemesi". *Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 27/27 (2016), 127-150. <https://doi.org/10.20981/kaygi.286906>.
- Aykut, A. Sait. "Ölüm: Aşk ve İnanç Renginde". *Cogito Dergisi* 40 (2014), 192-211.
- Ayten, Ali. "Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı: Türk ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/1 (2009), 85-108.
- Barak, Ayşenur. *Tüketici Dindarlığı ve Alışveriş Tutumu Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Baş, Burcu. *Koroner Yoğun Bakımda Yatan Hastaların Manevi İyilik Hali ve Ölüm Kaygısı Düzeyleri*. Yozgat: Yozgat Bozok Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Felsefenin Ölümüne Bakışı Yahut Ölüm Problemi". *Ölüm Üzerine*. ed. Nurten Gökalg. 13-33. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2020.
- Ceylan, Ummahan Esra. *Ölümlülük Bilincinin Dini Başa Çıkma, Tanrı Algısı, Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olma ile İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Chuin, Chan Li. "Age, Gender, and Religiosity as Related to Death Anxiety". *Sunway Academic Journal* 6/5 (2019), 1-16. DOI: 10.3390/rel12010061
- Çakmak, Aişe Hümeysra. *Yetişkinlerdeki Dindarlık, Ahlakî Olgunluk ve Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Çınar, Mehmet. *Yetişkin ve Yaşlılarda Tanrı'ya Bağlama Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Çınar, Mehmet. "Tanrı'ya Bağlanma Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 45 (Haziran 2016), 313-338. <https://doi.org/10.29288/ilted.304772>.
- Çileli, Meral. "Ölüm". *Gelişim Psikolojisi*. ed. Bekir Onur. 377-408. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000.
- Dağlı, Emel Nuriye. *Yaşlılarda Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Demirci, Mehmet. "Mutasavvıflara Göre Ölüm". *İslami Araştırmalar Dergisi* 3 (1987), 89-104.
- Dezutter, Jessie vd. "The Role of Religion in Death Attitudes: Distinguishing between Religious Belief and Style of Processing Religious Contents". *Death Studies* 34/1 (2009), 73-92. <https://doi.org/10.1080/07481180802494289>
- Doğan, Ahmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2009.
- Doğan, Mebrure - Karaca, Faruk. "Covid-19 Salgın Sürecinde Aktif Çalışan Sağlık Çalışanlarında Ölüm Kaygısı ile Dini Başa Çıkma Arasındaki İlişki Üzerine Bir

- Araştırma”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 1/55 (2021), 327-351. <https://doi.org/10.29288/ilted.885721>.
- Ebu İsa Muhammed, Tirmizili. *Sünen-i Tirmizi Tercümesi*. nşr. Osman Zeki Mollaahmetoğlu. 4 Cilt. İstanbul: Yunus Emre Yayınları, t.y.
- Ebu İsa Muhammed, Tirmizili. *Sünen-i Tirmizi Tercümesi*. nşr. Osman Zeki Mollaahmetoğlu. 10 Cilt. İstanbul: Yunus Emre Yayınları, t.y.
- El-Muhasibi, Haris. *er-Riaye*. çev. Şahin Filiz, Hülya Küçük. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Eraydın, Selçuk. *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994.
- Ercan, Soner. *Sınıf Öğretmenlerinde Değerler, Dindarlık ve Stresle Başa Çıkma İlişkisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Erdoğdu, M. Yüksel – Özkan, Mustafa. “Farklı Dini İnanışlardaki Bireylerin Ölüm Kaygıları ile Ruhsal Belirtiler ve Sosyo-Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler”. *İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi* 14/3 (2007), 171-179.
- Ertufan, Hakan. *Hekimlik Uygulamalarında Ölümle Sık Karşılaşmanın Ölüm Kaygısı Üzerindeki Etkisi*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Ertürkmen, Orhan. “Abdürrahim Karakoç Şiirlerinde Tefekkür-i Mevt”. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2/10 (2018), 29-47.
- Evcim, Ümmü Gülsüm. *Yetişkinlerde Anı Yaşamak ve Dindarlık İlişkisi (Bolu Örneği)*. Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Feifel, Herman. “Anitudes Toward Death in Some Normal and Mentally Ill Populations”. *The Meaning of Death*, ed. Herman Feifel. 114-130. New York: Mc. Graw-Hill, 1959.
- Fraenkel, Jack R. vd. *How to Design and Evaluate Research in Education*. 8. Basım New York: The McGraw-Hill Companies, 2012.
- Field, Andy. *Discovering Statistics Using SPSS*. London: Sage Yayınları, 2009.
- Freud, Sigmund. *Uygurluk, Din ve Toplum*. çev. Aycan Özüpek. Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2020.
- Geçtan, Engin. *Çağdaş İnsanda Normaldışı Davranışlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1974.
- Godin, Andre. *Mort et Presence*. Bruxelles: Etudes de Psychologie, Lumen Vitae, 1971.
- Göka, Erol. *Hoşcaka*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Gökalp, Nurten. (ed.) *Ölüm Üzerine*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2020.
- Gürkan, Saime Leyla. “Ölüm”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 34/32-34. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2007.
- Hick, John. “Değişen Ölüm Sosyolojisi”. çev. Turan Koç. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/7 (1990), 235-250.
- Hökelekli, Hayati. *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*. İstanbul: Değerler Eğitimi ve Merkezi Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Illich, Ivan. “Ölüme Karşı Ölüm”. *Cogito Dergisi* 40 (2014), 107-120.
- Internet Archive. “Khawaja Muhammed İslam, The Spectade of Death”. Erişim 14 Ağustos 2024. <https://archive.org/details/the-scene-of-death-and-what-happens-after-death/mode/2up>
- Ivón, Mondragón -Cervantes vd. “Religion, Spirituality, and Old Age: A Review of the Literature”, *The Journal of Latin American Geriatric Medicine* 5/2 (2019), 52-57.
- İbn-i Mace, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni. *Sünen-i İbni Mace Tercemesi ve Şerhi*. nşr. Haydar Hatipoğlu. 10 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1983.
- İnce, Numan. *Dindarlık ve Psikolojik Dayanıklılık İlişkisi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Jong, Jonathan. “Death Anxiety And Religion”. *Current Opinion in Psychology* 40 (2021), 40-44. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2020.08.004>

- Kaba, Yunus. *Huzurevinde Yaşayan Bireylerin Ölüm Kaygısı Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi (Malatya Huzurevi Örneği)*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Karaca, Faruk. *Din Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Yayınları, 2017.
- Karaca, Faruk. *Ölüm Psikolojisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- Karaca, Faruk – Yıldız, Murat. “Thorson ve Powell Ölüm Kaygısı Ölçeği'nin Türkçe Çevirisinin Normal Populasyonda Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması”. *Tabula Rasa* 1 (2001), 43-55.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayınları, 2005.
- Kayıklık, Hasan. *Tasavvuf Psikolojisi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2011.
- Kazancı, F. Asiye Şenat. “Mevlâna'nın Ölüm Algısının Kur'anî Arka Planı”, *Şarkiyat* 2 (2009), 67-79.
- Kıraç, Ferdi. *Dindarlık Eğilimi, Varoluşsal Kaygı ve Psikolojik Sağlık*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Koç, Mustafa. “Ölüm Psikolojisi I”. *Tasavvuf Dergisi* 1/8 (2002), 117-146.
- Kotku, Mehmed Zahid. *Tasavvufi Ahlak*. 4. Cilt. Ankara: Seha Neşriyat, 1982.
- Köftegül, Özlem. *Yetişkin Bireylerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Köknel, Özcan. *Korkular Takıntılar Saplantılar*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1998.
- Kurtulan, Merve Halıcı- Kararımak, Özlem. “Ölüm Kaygısı, Tinsellik, Dindarlık Eğilimi ve Varoluş Kaygısı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi”, *Spiritual Psychology and Counseling* 1/2 (2016), 163-187. <https://doi.org/10.12738/spc.2016.2.0007>
- Kübler-Ross, Elisabeth. *Ölüm ve Ölmek Üzerine*. çev. Ekin Uşşaklı. Ankara: April Yayınları, 2010.
- Levinas, Emmanuel. *Ölüm ve Zaman*. çev. Nami Başer. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Magni, Klas G. *La Peur De La Mort*. Bruxelles: Mort Et Presence, 1971.
- Mutlu, Emine. *İç Güdümlü Dindarlık ve Dış Güdümlü Dindarlık ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki: Üniversite Öğrencileriyle Bir Çalışma*. İstanbul: İstanbul Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Morin, Edgar. *L'Homme et la Mort*. Paris: Edç Seuil, 1970.
- Ok, Üzeyir. “Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması”. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 8/2 (2011), 537-545.
- Öner, Necati. *Stres ve Dini İnanç*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1984.
- Öztürk, Zahra Kalaoğlu. *Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı*. Adana: Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Ana Bilim Dalı, Tıpta Uzmanlık Tezi, 2010.
- Rasmussen, Christina H- Johnson, Mark E. “Spirituality and Religiosity: Relative Relationships to Death Anxiety”. *OMEGA - Journal of Death and Dying* 29/4 (1994), 313-318. <https://doi.org/10.2190/D1M9-3W6J-FY33-G3HQ>
- Saleem, Tamkeen- Saleem, Shemila. “Religiosity and Death Anxiety: A Study of Muslim Dars Attendees”. *Journal of Religion and Health* 59/1 (2020), 309-317. <https://doi.org/10.1007/s10943-019-00783-0>
- Sarı, Murat. “The Impacts of the Age Factor on Religiosity”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 27/2 (2017), 257-264. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.346704>
- Semazen.net, “Mesnevî-i Şerîf Tercümesi.” 3 Cilt. 2801 – 3500. Erişim 14 Ağustos 2024. <http://www.semazen.net>
- Suhail, Kausar – Akram, Saima. “Correlates of Death Anxiety in Pakistan”. *Death Studies* 14/1 (2002), 39-50. <https://doi.org/10.1080/07481180210146>
- Tanhan, Fuat – Arı, Figen. *Ölüm Eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2009.
- Tanhan, Fuat. *Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitiminin Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olma Düzeyine Etkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Thorson, James A. – Powell, F. C. “A Revised Death Anxiety Scale”. *Death Studies* 16/6 (1992), 507-521. <https://doi.org/10.1080/07481189208252595>

- Tekçe, Sena. *The Role of Meaning in Life on the Relationship between Death Anxiety and Well-Being in an Existential Context*. Ankara: Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Tepe, Filiz. *Varoluşsal Bir Sorun Olarak Ölüm Kaygısının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi*. İstanbul: Biruni Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Toplanır, Enes. *Yaşam Doyumu Kendini Gerçekleştirme ve Ölüm Korkusu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. İstanbul: Haliç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Toprak, Büşra. *Sindirim Sistemi Kanseri Tanısı Alan Hastalarda Cerrahi Girişim Öncesi Tanatofobinin Dindarlık ile İlişkisi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Uddin, Faheem- Irshad, Erum. "Sufism, Religiosity, Life Satisfaction, Hope and Optimism: A Comparative Study of The Disciples and Non-disciples", *International Journal of Psychological and Behavioural Research* 2/1 (2022), 1-18. <https://doi.org/0.37605/ijpbr.v2i1.11>
- Uysal, Saliha. *Ölüme Uyanmak-Yaşayanların Dilinden Ölüm Eşiği Deneyimleri*. İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2019.
- Yalom, Irvin D. *Güneşe Bakmak Ölümle Yüzleşmek*. çev. Zeliha Babayiğit. İstanbul: Pegasus Yayınları, 3. Baskı 2021.
- Yalom, Irvin D. *Varoluşçu Psikoterapi*. çev. Zeliha Babayiğit. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2018.
- Yalom, Irvin D. *Varoluşçu Psikoterapi*. çev. Zeliha Babayiğit. İstanbul: Kabalcı Yayınevi. 1999.
- Yakıt, İsmail. *Batı Düşüncesi ve Mevlânâ*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1993.
- Yapıcı, Asım. "Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması: Bir Meta-Analiz Denemesi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2012), 1-34.
- Yıldız, Murat. "Savaş Tecrübesi Yaşayan Boşnaklar Arasında Ölüm Kaygısı: Türk Örnekleme Karşılaştırmalı Bir Araştırma". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/12 (1999), 147-162.
- Yüksel, İbrahim. *Sufilerde Hayatın Anlamı: Sufi Olmayanlarla Karşılaştırmalı Bir Araştırma*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Zafer, Cem. "Ölüm Olgusu ve Ölümün Sosyolojik Etkileri". *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/15 (2019), 64-82.
- Zarcone, Thierry. "Tasavvufta Ölüm Deneyimi ve Ölüme Hazırlanma". çev. Ela Gültekin. *Osmanlılar ve Ölüm*. ed. Gilles Veinstein. 163-185. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.